શ્રી જૈન જ્ઞાનપ્રસારક મંડળ ગ્રંથાંક ૨૨

अर्हन्नीति.

કલિકાળ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રણીત

ભાષાન્તર કર્ત્તા
મણીલાલ નથુભાઇ ડોસી, બી એ.,
અગાઉ દક્ષિણા ફેલો—ગુજરાત કોલેજ
આસીસ્ટંટ ટીચર—હાઇસ્કુલ—અમદાવાદ.

પ્રસિદ્ધ કર્ત્તા
જૈન પત્રની ઑફીસ
અમદાવાદ

અમદાવાદ.
જૈનોદય છાપખાનામા છાપ્યુ

વીર સંવત ૨૪૩૨ સન ૧૯૦૦

મૂલ્ય રૂપિયો દોઢ

અર્પણપત્રિકા

મુરબ્બી શેઠજી સાહેબ,

અમરચંદ તલકચંદ

મુંબાઈ.

માનવંતા શેઠજી,

જૈન કોમમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થયેલી જોવાને-તેમજ જૈનકોમ ઉચ્ચ સ્થિતિએ કેમ પ્હોચે તેના માટે આપ અહોનિશ વિચાર કર્યા કરોછો,-વળી જૈન જ્ઞાનનો સહેલી રીતે ફેલાવો થાય તે માટે જૈન સીરીઝની આપેજ પ્રથમ યોજના કરેલી-અને જે બહાર લાવવા આજ વર્ષો થયા આપ વિદ્વાન જનોને તે કાર્ય પાછળ રોકીને આપના સ્વઉપાર્જીત દ્રવ્યનો સદ્ઉપયોગ કરોછો-તેમજ મારા જૈન પત્રની કદર પીછાની વખતો વખત મને કિંમતી મદદ આપોછો અને જૈનોના સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારા કરવા આપ બનતો પ્રયત્ન કરોછો, વગેરે ઉચ્ચ ગુણોથી આકર્ષાઈ આ આપને કળીકાળ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રણિત અર્હન્નીતિ ગ્રંથ આપનેજ અર્પણ કરી આનંદ માનું છું.

જૈનપત્ર ઓફીસ
અમદાવાદ-પર્યુષણ પર્વ
વીર સંવત ૨૪૩૭

આપનો
આભારી સેવક,
ભગુભાઈ ફતેહચંદ કારભારી
અધિપતિ-જૈન

બે બોલ

જ્યારે જૈન પત્રના ગ્રાહકને અર્હન્નીતિનું ભાષાન્તર ભેટ આપવાનું મેં જાહેર કર્યું ત્યારે મેં એમ નહી ધાર્યું હતું કે આ પુસ્તક બ્હાર પાડવામાં મને અનેક મુશ્કેલીઓ નડશે પ્રથમ તો મને પુજ્યપાદ મુનિમહારાજ વિદ્યાસાગર ધર્મોપદેષ્ટા ન્યાયરત્ન શાંતીવિજયજીની પ્રત શિવાય બીજી પ્રત ન મળી અને બીજે સ્થળે પ્રત માટે તજવીજ કર્યા છતા તે પ્રાપ્ત ન થઈ અને જે એક મળી તે તેજ પુજ્યપાદ મુનિરાજની પ્રત ઉપરથીજ લખાયલી જણાય છે પ્રત મળ્યા પછી તેનું ભાષાન્તર કરવાનું મેં માસ્તર એક મેંટ્રી શાસ્ત્રી નાગેશ્વર જેષ્ટારામ પુરાણિને સોંપ્યું આ શાસ્ત્રીને સારૂં જ્ઞાન હશે એમ હું ધારતો હતો પણ જ્યારે તેમની તરફથી ભાષાન્તર થઈ આવ્યું અને તે મેં તપાસરાવ્યું ત્યારે એમજ જણાયું કે તે નકામું હતું અને જો તે પ્રસિદ્ધીમાં મુકવામાં આવતે તો મૂળ શ્લોકનો અર્થ નાશ થશે અને તેથી ગ્રંથનો અનર્થ થવાનો સંભવ રહેતો હતો આમ એક તર્ફ પૈસા ગયા અને બીજી તર્ફ મહેનત માથે પડી

મારી માગ જૈન બન્ધુઓને ખાસ ભલામણ છે કે શાસ્ત્રીઓ પાસે ભાષાન્તર કરાવ્યા પછી ખાસ તે જૈન નીતી પ્રમાણે છે કે નહી તેની ખાસ તપાસ કરાવવી અને ત્યાર પછીજ આવા ભાષાન્તરો બહાર પાડવા

આમ થવાથી કરવું શું? તેના વિચારમાં હું હતો તેવામાં મારા મિત્ર મી મણીલાલ નથુભાઈ ડોશી જેઓ અગાઉ ગુજરાત કૉલેજમાં સંસ્કૃત ફેલો હતા તેમને મેં આ ગ્રંથનું ભાષાન્તર કરી આપવા આગ્રહ કર્યો, તે ભાઇને અવકાશ નહી છતા કેવળ મૈત્રીભાવે આ કાર્ય તેમને કરી આપ્યું અને તેમ કરવામાં તેમણે કેટલી કાળજી લીધી છે તે પ્રસ્તાવના વગેરે જોવાથી ખાત્રી થશે આ ભાઇએ મને અને જૈન જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીને આવું ઉત્તમ પુસ્તક તૈયાર કરી આપી આભારી કર્યો છે

આજ નામનું એક પુસ્તક ભીમસી માણેક તરફથી ગત ... લાલ હમણાજ પાસે ભાષાન્તર કરાવી બ્હાર પાડવામાં આવ્યું છે

આ ભાઇ જૈન છે અને તેમણે પોતાને સમજ નહી પડતા કેટલાક શ્લોકો છોડી દીધા છે કેટલાકમાં પાઠાંતર ફેર કર્યો છે અને કેટલાકમાં અર્થનો અનર્થ પણ કર્યો છે અને આવા કારણથીજ આ આખુ પુસ્તક મારી તર્ફથી આજે પ્રથમજ મ્હાર પડે છે.

આ પુસ્તક દરેક જૈન બન્ધુએ અવશ્ય વાંચવુ જોઇએ છે અને તેમાં બતાવેલા કાયદાનો અમલ કરવા દરેક જણે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ છે. વળી મનુસ્મૃતી વગેરે સ્મૃતિના ગ્રન્થો વાંચનારાઓને આ ગ્રન્થ ખાસ જોવા અમારી ભલામણ છે.

હાલમા દ્વીપાંતર કરવાનો સવાલ આપણી કોમમાં ચર્ચાવા લાગ્યો છે તેવા સમયમાં આ પુસ્તકનો **પ્રાયશ્ચિત** પ્રકરણનો ભાગ જોવા અમારા વાંચનારાઓને અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

પુસ્તકના પ્રમાણમાં કેટલાકોને કિંમત વધુ જણાશે પણ ૯૦૦ શ્લોકો, તેનું ભાષાન્તર અને તે પાછલ થયેલો શ્રમ અને તેવીજ જાતના બીજા પુસ્તકો સાથે સરખામણી કરતાં રૂપિયો દોઢ કાંઇજ નથી એમ અમારૂ માનવું છે.

આ પુસ્તકની લેખીત પ્રત જાણીતા હિંદુલો ના કર્ત્તા બાબુ જોગેશચંદ્ર ગોશ એમ. એ. જેઓ પ્રસિદ્ધ ટાગોર લૉ લેક્ચરર હતા અને જેઓ એક પ્રસિદ્ધ વકીલ છે તેમણે મારી પાસે મંગાવી હતી. અને તેથીજ તેની મહત્વતા મને જણાઇ હતી. આ મહાન કાયદાશાસ્ત્રીનું પુસ્તક પારિસ જેવા સ્થળમાં પણ વપરાય છે. વખત હશે તો આ ગ્રથનુ અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવા અમે ધાર્યુ છે.

છેવટ **જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ** જેના માટે આ ભાષાન્તર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તેના વ્યવસ્થાપકોએ અમુક પ્રતો જૈન પત્રના ગ્રાહકો માટે અલ્પ મુલ્ય લઇ આપી તે માટે તેમનો હું આભારીછુ.

જૈન પત્ર ઓફીસ	સેવક.
શ્રાવણ સુદ. ૬, વીર સં. ૨૪૩૨	**ભગુભાઇ ફતેહચંદ કારભારી.**

અર્હન્નીતિની પ્રસ્તાવના.

લોકો પરસ્પર વ્યવહારમા એક બીજા સાથે કેવી રીતે વર્તે કે જેથી પોતાનુ હિત સાધી શકે અને સામા મનુષ્યને નુકસાન ન થાય તેવી રીતિને બતાવનારો અર્હદ્ભગવાને પ્રરૂપેલો આ અર્હન્નીતિ નામા લઘુ ગ્રંથ વાચક વર્ગ સમક્ષ મુકતા તે સબંધી બે બોલ કહેવાની જરૂર છે નીતિ અનેક પ્રકારની છે તેને આધારે વિદ્વાનોએ અનેક ગ્રંથો તત્સબંધી રચ્યા છે શુક્રનીતિ, વિદુરનીતિ, ચાણક્ય નીતિ વિગેરે ગ્રંથો હાલ પ્રસિદ્ધ છે પણ તે સર્વ ગ્રંથોમા સામાન્ય હિત ...ના શ્લોકો રચવામા આવેલા છે પણ અર્હન્નીતિમા તો હિંદુધર્મને માન્ય યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિની માફક અનેક ગભીર રાજકીય, વ્યવહારિક તથા પ્રાયશ્ચિતાદિક પ્રકરણોનુ સવિસ્તર વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે જો કે આ ગ્રથનુ નામ લઘુ અર્હન્નીતિ છે અને તેના નામ પ્રમાણે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ જેટલુ વધારે વિવેચન નથી તો પણ તેમા કેટલા ...ના વિષયો આવી જાય છે, અને સક્ષેપમા તેનુ કેવુ સ્વરૂપ દર્શાવવામા આવ્યુ છે તે ...વગ અનુક્રમણિકા તરફ દૃષ્ટિ કરવાથી જણાશે

આ ગ્રથનુ પ્રથમ ભાષાન્તર ૧૮૦૬ મા નિર્ણય સાગર છાપખાનામા છપાઈને બહાર પડ્યુ હતુ પણ તેમા ઘણી બાબતોની ખામી જોવામાં આવી પ્રથમ ખામી અમને એ જણાઈ કે આ ગ્રથના ચારે મૂળ શ્લોક આશરે ...૦ છે, તથા તે શ્લોકોમાથી કેટલાક અઘરા શ્લોક ઉપર ટીકા પણ આપવામા આવી છે, ત્યારે તેમાથી

ફક્ત સાડા ત્રણસોને આસરે શ્લોક તે ગ્રંન્થમાં આપવામા આવ્યા છે. અને બાકીનાનું ફક્ત ભાષાન્તર આપ્યુ છે. પણ બાકીના શ્લોકોનું ભાષાન્તર કરવામાં પણ કેટલા બધા શ્લોકો મુકી દીધા છે તે ફક્ત બન્ને પુસ્તકની અનુક્રમણિકા તથા તે સંબંધીના વિષયો પુસ્તકમાં જોતા માલુમ પડશે. ૪૭ મે પાને "વ્યાજ કેટલુ લેવું" તે વિષય પછીના ૧૪ શ્લોકનું ભાષાન્તર બીલકુલ આપ્યુ નથી જે આ ગ્રથનું ૯૧ મુ પાનું જોવાથી તરત ખબર પડશે. વળી જુદા જુદા કોઇ ઠેકાણે એક કોઇ ઠેકાણે બે એ રીતે પોણોસો શ્લોકનુ મૂળ તથા ભાષાન્તર બીલકુલ આપ્યું નથી.

ઉપર જણાવેલી ખામીઓ વિષે અમારે કાંઈ વધારે કહેવાનું નથી, પણ એક ત્રીજી ખામી તે ગ્રંથમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તે ખામી ઘણી ગંભીર છે. તેમાં જે શ્લોક આપ્યા છે તેની અંદર કેટલેક ઠેકાણે શબ્દો, કેટલેક ઠેકાણે એક ચરણ, અને કેટલેક ઠેકાણે તો શ્લોકના બે ચરણ ફેરવી નાંખવામાં આવ્યા છે આમ કરવામાં શો હેતુ હશે તે અમે સમજી શકતા નથી. આવુ એક બે નહિ પણ ત્રીશેક શ્લોકમા થયું છે ૫૦૦ શ્લોકનું ફક્ત ભાષાન્તર આપ્યું તેમ તેમનું પણ ભાષાન્તર આપી ચલાવવું હતું પણ મૂળપાઠ ફેરવવો એ તો મહા દૂષણ છે, અને ધર્મ શાસ્ત્રો તેને મહા પાતક રૂપ માને છે તે વાત ભાષાન્તરકારે ભુલવી જોઇતી નથી.

આવી ભુલો તે પુસ્તકની કીર્તિને ઝાંખી પાડે છે. હવે તેના કેટલા એક દ્રષ્ટાંતો વાંચક વર્ગ આગળ મુકીશુ કે જેથી કરીને તેમને આ બાબત ઉપર નિર્ણય બાંધવાને સુગમ પડે.

---

१ મૂળપાઠ स पण द्विशत दण्ड्यो दीनश्चेद्मुनिमुख्यैभि १६७, ૨७
સુધારેલો પા० द्विशतेन स दंड्य स्यात् भूभुजा न्याय वेदिना ९६
२ મૂળપા० वडवालोभत स्थित १७०, ७
સુધારેલો પા० पुत्र्योद्वाहप्रलोभत ९९, ३
३ મૂળપાઠ प्रस्थाने नियतो भृत्यो लग्ने विघ्न करो भवेत् १७६, २४
સુધારેલો પાઠ प्रतिनच परो भृत्यो नित्य विघ्नकरो भवेत् १०३
४ મૂળપા० यदि ग्रामविनीतात क्षेत्र मार्गसमीपगम् १८४, ६
સુધારેલો પાઠ मार्गमध्ये यदा क्षेत्र तद्देत्थ प्रविज्ञायते १०५
५ મૂળપાઠ परस्त्रीं सेवते वर्णाद्ज्ञातो या च भूमिभृत् २१३, १६
સુધારેલો પા० परस्त्रीं सेवते कोऽपि विजातीया च भूमिभृत् १२३, १
६ મૂળપાઠ { क्षत्रब्राह्मणवैश्यानां स्त्रीं वा कन्या निषेवते । शतैर्दमनमाद्ये तु लिङ्गभेद परे स्मृत ॥ } २१३, १७
સુધારેલો { क्षत्रब्राह्मणवैश्यानां स्त्रीय कन्या निषेवते दण्ड्यो हि द्विशतेनाय लिंगभेद परे स्मृत ॥ } १२३,
७ મૂળપા० आतुर्यद्राम्र क स्याप्यास्य पद्येदत्तौ न हि २४३, ०
સુધારેલો પાઠ सम्यग्रक्षिता हि नारी न भवेद्रतिमार्गगा १४७

આ અર્થો શ્લોક સુધારેલા છે તેમના ક્રમ દૃષ્ટાંત આપેલા છે બાકી બીજા શ્લોક જેમાં અક્ષર ણ અથવા શબ્દો સુધારેલા છે તેવા દાખલા ઘણા ટાળી શકાય. આ ઉપર અમે જૈન વિદ્વાનોનું તે મજ મુનિમહારાજઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ અને બનિ

ખ્યમાં જૈન પુસ્તકોમાં આવી પાઠાન્તર કરવાની પદ્ધતી પ્રચલિત ન રહે તે માટે સાવચેત રહેવાની ભીમસિંહ માણેકના કાર્ય પ્રવર્તકો તથા અન્ય ગ્રંથ પ્રકાશકોને વિનતી કરીએ છીએ

ઉપર જણાવેલી ત્રણે પ્રકારની ખામી દૂર કરવા અમે આ ભાષાન્તરમાં પ્રયત્ન કર્યો છે અને સર્વે શ્લોક આપેલી ટીકા તથા ભાષાન્તર સાથે છપાવવાને શક્તિમાન થયા છીએ

જો કે અમારા ભાષાન્તરમા મતિમંદતાથી અથવા પ્રમાદથી કોઇ દોષ રહેલો માલુમ પડશે છતાં એટલું તો અમે નિશંક કહી શકીશું કે એક પણ પાઠ અમે ફેરવ્યો નથી. જ્યાં જ્યાં અમને શંકા લાગી ત્યાં ત્યાં મુનિમહારાજોની, વિદ્વાનોની, શાસ્ત્રીઓની અને તત્સંબંધીના અન્યગ્રંથોની સહાયતા લેઈ મૂળ પાઠનો અર્થ સિદ્ધ કર્યો છે.

એક હસ્તલિખિત પ્રત આ પુસ્તકની શ્રી વિદ્યાસાગર ન્યાય રત્ન શાંતિવિજયજી પાસેથી અમને પ્રાપ્ત થઇ હતી. અમે બીજા કેટલાક મુનિમહારાજો પાસે માગણી કરી હતી, પણ તે તેમની પાસે હોવા છતાં અમને આપવાની કૃપા તેઓએ કરી ન હતી મુનિશ્રી કાન્તિવિજય પાસેથી વકીલ કેશવલાલ પ્રેમચંદ દ્વારા અમને એક પ્રત પ્રાપ્ત થઈ હતી. તે પ્રત ઉપર જણાવેલી પ્રત ઉપરથી ઉતારેલી હોય તેમ લાગે છે. તે આપવા માટે શ્રી શાંતિવિજયજીનો તથા શ્રી કાન્તિવિજયજીનો આ સ્થળે અમે અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. એક પ્રત ઉપરથી મૂળ શુદ્ધ કરતાં અમને બહુ વિટંબણા પડી હતી તે નહિ જણાવતાં અમને તે શુદ્ધ કરવામાં જે મનુષ્યોએ માનસિક ભોગ આપ્યો હતો તે સર્વેનો આ સ્થળે ઉપકાર માનવાની તક હાથ લેઇએ છીએ

—

મારા જૈન બંધુ નવીન કેશવલાલ પ્રેમચંદ બી એ એલ એલ, બી. તથા મારા સ્નેહી મિત્ર ગોરા બચાજી સપ્રે બીએ તથા ગુજરાત કોલેજના સંસ્કૃત પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઈ એમ, એ, એલ, એલ બી, જે વખતે હું કોલેજમા વિદ્યાર્થિ હતો ત્યારથી મારા ઉપર મમતા બતાવતા આવ્યા છે તેમણે મૂળ શ્લોકનો અર્થ બેસાડવામા તથા પાઠાન્તર કર્યાં શિવાય મૂળ પાઠ સિદ્ધ કરવામા જે શ્રમ લીધો છે તે માટે અંતઃકરણ પૂર્વક તેમનો આભાર માનીએ છીએ આ ગ્રંથની બાબતમા મૂળથીજ શ્રીમન્ મુનિશ્રી બુદ્ધિસાગરજીએ જે સહાય આપી છે તેને વાસ્તે તેમનો આભાર માનીએ છીએ તથા મામવન નિવાસી પંડિત વૈદ્ય શ્યામસુંદરાચાર્ય જેઓ હાલમા અત્રે આવેલા છે તેમને તેના પાઠ ફેરમા શુદ્ધ કરવામા તથા શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરવામાં જે શ્રમ લીધો છે તથા આ ગ્રંથના સંબંધમા જે યોગ્ય સલાહ આપી છે તેને વાસ્તે તેમનો પણ આભાર માનવાની આવશ્યકતા વિચારીએ છીએ. જો આ બધા મારા હિતસ્વીઓની સહાય ન હોત તો આ ભાષાન્તર કરવા હું સમર્થ થાત નહિ આ મારો પ્રથમ પ્રયાસ છે અને તેથી કોઈ સ્થળે મતિમંદતાથી દોષ રહી ગયેલો માલુમ પડે તો તે સુધારી વાંચવા વાચક વર્ગને વિજ્ઞપ્તિ કરવામા આવે છે

અમે શુદ્ધિપત્રક ઠેઠ આપ્યુ છે છતા તેમા કોઈ અન્ય દોષ રહી ગયા હો તે સર્વે બીજી આવૃત્તિમા અમે સુધારીશુ

લી. ભાષાન્તર કર્તા.

गच्छत स्खलन क्वापि भवत्येव प्रमादत ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जना ॥

ગ્રન્થ વિવેચન.

હવે આ ગ્રન્થના સમ્બન્ધમાં કેટલુંક જણાવવાની આવશ્યકતા વિચારીએ છીએ. કેટલાક મનુષ્યો એમ ધારે છે કે આ ગ્રન્થ શ્રીમન્ હેમચન્દ્રાચાર્યનો રચેલો નથી, પણ કોઈક બ્રાહ્મણ જે જૈનોના સમ્બન્ધમાં આવ્યો હોય તેણે રચેલો હોય. આ બાબતમાં બીજો મત એ છે કે માગધીમાં રચાયેલા બૃહદર્હન્નીતિ નામા ગ્રન્થ ઉપરથી સંક્ષિપ્ત રૂપે આ પુસ્તક છે. અને તેના બનાવનાર હેમાચાર્ય છે. તેમને જેમ અનેક ગ્રન્થો માગધીમાથી સંસ્કૃત રૂપે લખ્યા તેમ આપણ લખ્યો હોય તો તે અસંભવિત નથી. માગધી ભાષામાંથી સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રન્થ લખવો તે તેમની વિદ્વતા તેમજ કાવ્ય કરવાની અનુપમ શક્તિને લીધે રમત જેવું હતું. વળી ભાષાની સરલતા ઉપરથી પણ જણાય છે કે આ ગ્રન્થ હેમાચાર્યનો હોવો જોઇએ. જો કે નવો ગ્રન્થ લખે અને તેમાં જેટલી વાકય રચના ઉત્તમ હોઈ શકે તેટલી ઉત્તમ પ્રકારની આ ગ્રન્થમાં માલૂમ પડતી નથી, કારણ કે મૂળ પ્રાચીન માગધી ગ્રન્થ ઉપરથી સંક્ષેપમાં સંસ્કૃતમાં આ રચવાનો હતો. છતા શૈલીતો તેમના આદીશ્વર ચરિત્ર આદિ બીજા ગ્રન્થો જેવી લાગે છે. હવે આ ગ્રન્થ બ્રાહ્મણનો નહિ પણ જૈનનો રચેલો છે, તે બાબત તો શંકા જેવું છેજ નહિં કારણ કે આ પુસ્તકના પ્રથમ મંગલા ચરણમાં પ્રથમ તથા છેલ્લા તીર્થંકરને નમસ્કાર કર્યા છે અને ગ્રન્થના મધ્ય ભાગમાં બીજા બાવીશ તીર્થંકરને નમસ્કાર કરી વિષયનું વિવેચન કર્યું છે. વળી આ ગ્રન્થમાં હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રો કરતાં કેટલેક

અને ભિન્નતા પણ માલુમ પડે છે કારણ કે જ્યારે હિંદુ શાસ્ત્રો પ્રમાણે પ્રથમ હક પુત્રનો અને પછી માતાનો છે ત્યારે આ ગ્રન્થ કારના મત પ્રમાણે (પૃ ૧૦૮) પતિના મરણ પછી પ્રથમ હક સ્ત્રીનો અને પછી પુત્રનો છે તેમજ વિધવાના સબંધમાં જે હકોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે જૈનો સ્ત્રી જાતિને તુચ્છ નહિ ગણતા ઉચ્ચ પદ આપનાર છે, કારણ કે આત્માની અપેક્ષાએ સ્ત્રી પુરુષ સરખા છે તો પછી સ્ત્રીના હકનો શી રીતે નાશ થઇ શકે! બીજું જૈનમાં ફક્ત પાંચ પ્રકારના પુત્રોને હકદાર વારસ માન્યા છે, ત્યારે હિંદુ શાસ્ત્રોમાં બીજા આઠ પ્રકારના પુત્રોને પણ ધનમાં ભાગ લાગ માન્યા છે, જેવા કે ગૂઢોત્પન્ન, કાનીન, પ્રકૃત, ક્ષેત્રજ, કૃત્રિમ, અપવિદ્ધ દત્ત, સહોઢજ, આ બાબતનું વધારે ૧૩૩ મું પાનું જોવાથી સહજ માલુમ પડશે, તેમાં જનપદ (વ્યભિચાર) વિગેરે દોષો લાગવાથી જૈન શાસ્ત્રકારોએ તેમને ભાગના અધિકારી માન્યા નથી. તેમજ કેટલાક શ્લોકોમાં પણ 'जिनागमे' શબ્દ આવે છે, અને તે શ્લોક જૈનોના આગમમાં તે સબંધી જણાવેલું છે એવી સાક્ષી આપે છે અને પ્રાયશ્ચિત પ્રકરણ પાનું કર્તાનું જૈન ધર્મ સબંધી જ્ઞાન ઓળખાવી આપે છે વળી આ ગ્રન્થમાં વ્યવહાર ભાષ્યમાંથી તથા બૃહદર્હન્નીતિ મધ્યમાંથી કેટલાક માગધી શ્લોક ટાંકવામાં આવ્યા છે તે પરથી તેમજ ટીકા પ્રમાણમાં અંતે 'વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા વાળાએ બૃહદર્હન્નીતિ નામા ગ્રન્થ જોવો' એવું કથન કર્યા પછી એમ સહજ અનુમાન થાય છે કે તે ગ્રન્થ ખાસ જોઇએ વળી હિન્દુ એનું નાગોજી ભટ્ટ दत्तकને બદલે ક્રમ રચ્યા (૧૮૭ પૃ) તેના પ્રમાણમાં જણાવ્યું છે તે ક્રમ ગ્રન્થમાં લખાયું છે તે પછી પણ

જણાય છે કે માગધી પરથી આ ગ્રન્થ રચાયેલા હોવો જોઇએ.

વળી હરિભદ્રસૂરિના ૧૪૪૦ ગ્રન્થોમાથી હાલમા ફક્ત પચાશએક આસરે માલૂમ પડે છે. અને બીજા મુસલમાની રાજ્યના સમયમા નાશ પામ્યા હોય તેમ લાગે છે. એજ રીતે આ ગ્રન્થ પણ કદાચ નાશ પામ્યો હોય તો તે અશક્ય નથી છતાં કોઇ પાસે તે ગ્રન્થ હોય, અને અમને તે ઉતરાવવા આપશે તો તેને પચીશ રૂપીઆનું ઇનામ આપવામાં આવશે. કેટલાક લોક એવી દલીલ લાવે છે કે જો આ અર્હન્નીતિ હેમાચાર્યનો ગ્રન્થ હોયતો તેમના બીજા ગ્રન્થોની માફક તેની પ્રમાણતા કેમ ટાંકવામા આવતી નથી. તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે કહી શકાય કે આ ગ્રન્થમા રાજકીય વ્યવહારિક તથા પ્રાય-શ્ચિત્તાદિ પ્રકરણનો સમાવેશ થાય છે જો કે આખા ગ્રન્થમાં ધાર્મિક વિચાર પ્રાધાન્યતા ભોગવે છે તે છતાં મુખ્ય બાબત વ્યવહારિક ધર્મની છે. અને જૈનોના ઘણાખરા ગ્રન્થો ધાર્મિક વિષયને લગતા હોવાથી તેમાં આ ગ્રન્થની શાખ ન ટાંકી હોય તે સંભવિત છે.

બીજી એક દલીલ એ લાવવામા આવે છે કે તેની પ્રત ઘણા ભંડારોમાં મળતી નથી. તે દલીલ પણ નિર્જીવ છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ તેની ઘણી જરૂર નહિ પડવાથી તેની ઘણી પ્રતો થયેલી નહિ. તે છતાં પણ પાટણના ભંડારમાં ૨૭ મા નંબરના દાબડામાં ૧૮ મા નંબરની પ્રત છે તે જોઇ લેવી.

કેટલાક જૈનો જેઓના વિચારો જમાનાને અનુસરી બદલાતા જાય છે તેઓનું એમ માનવું હતું કે આ ગ્રન્થમાંથી વિધવા પુનર્લગ્નની બાબત નીકળી આવશે. અમે મૂળગ્રન્થ, શ્લોકોની ટીકા સાથે અક્ષ-રસઃ છપાવ્યો છે, અને તે પરથી નિશ્ચયથી કહી શકીએ છીએ તેમાં

વિનવા પુનન્રની વાત નથી એટલુજ નહિ પણ તેના વિરૂદ્ધ પુરાવા અનેક છે જૈન ધર્મ જેની ઉચ્ચભાવના (ideal) યોગી રૂપે છે તે જેથી કામવિકારની વૃદ્ધિ થાય તેવો માર્ગ દર્શાવેજ નહિ વળી આજ ગ્રથમા પૌનર્ભવ પુત્રને જૈનોએ ધનમા ભાગવેનાર ગણ્યો નથી કારણ કે પતિના મરણ પછી વિધવાના બીજા પુરૂષ સાથેના સબધથી તે ઉત્પન થયેલો છે માટે પાનર્ભવનો તિરસ્કાર કરી તેના કારણભૂત વિધવાપુનર્લગ્નનો પણ નિષેધ કર્યો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે આ ગ્રથની આગે હેમાચાર્યનુ ટુક જીવન વૃતાન્ત જે પ્રાપ્ત થયુ તે આપ્યુ છે પણ જ્યારે ત્યારે ગ્રન્થો તત્સબધી જોવામા આવશે ત્યારે બીજી આવૃત્તિમાં સપૂર્ણ જીવનચરિત્ર આપવા પ્રયત્ન કરવામા આવશે

આ ગ્રન્થના સબધમા હવે એક ઉપયોગી બાબત વિચારવાની છે આ ગ્રન્થ ઉપર જણાવેલા તેમજ બીજા કેટલાક વિષયો શિવાય અન્ય હિન્દુ ગ્રન્થો જેવા કે મનુસ્મૃતિ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ અને વ્યવહાર મયૂખને ઘણી બાબતોમાં મળતો આવે છે તેથી કોઇને એમ માન વાને કારણ મળે કે આ ગ્રથ તે પુસ્તકોને આધારે પાછળથી રચા યેલો હોય તે હીનની અસત્યતા બતાવવાને બે પુરાવા છે એકતો એ છે કે જો કે આ લઘુ અર્હન્નીતિ નામનો ગ્રન્થતો કુમારપાળના સમયમા લગભગ ૧૨૦૦ની સાલમા રચાયો પણ તેના આધારભૂત માગધી બૃહદર્હન્નીતિ પ્રાચીન સમયની છે અને જેના શ્લોક આ લઘુ અર્હન્નીતિમા ટાકવામા આવેલા છે વળી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન આર્ય ધર્મોના ગ્રન્થોનો સતત અભ્યાસી પ્રો મેક્ષમ્યુલર જણાવે છે કે આર્યાવતના ધર્મ પુસ્તકો મધ્યમા અમુક ગ્રથ કે અમુક ગ્રન્થમાથી ચોરી કરી એમ નિશ્ચયતાથી કહી શકાતુ નથી કારણ કે તે દેશનુ આખુ

વાતાવરણ ઉચ્ચ વિચારથી ભરપૂર હતુ, અને તેમાંથી પોતાને રૂચતા વિચારો લેઇ દરેક ગ્રન્થકાર પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, તેમજ શ્રોતાવર્ગની પાત્રતાનો વિચાર કરી ગ્રન્થ રચતો. આવા ગ્રન્થો ઘણીજ બાબતમાં મળતા આવે તો પ્રો. મેક્ષમ્યુલરના વિચાર પ્રમાણે કાંઇ અદ્દભૂત નથી

હિંદુઓ અને જૈનો નીતિ અને વ્યવહારના વિચારોમાં પરસ્પર વિરોધી નથી, પણ એકજ આર્યાવર્તમાં વિચાર પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા બાલકો છે. જ્યારે આટલી બધી સમાનતા છે તો પછી જેથી દરેક રીતે બન્નેમાં શાતિના અને એકતાના વિચારો વૃદ્ધિ પામે તેવો પ્રયત્ન થાય તેમાંજ આર્યાવર્તના તેમજ આપણા ભવિષ્યનો ઉદય છે. તેમાં આ ગ્રન્થ સહાયભૂત થાઓ એવી વીતરાગ પરમાત્મા પ્રતિ આ લેખકની અંતઃકરણથી પ્રાર્થના છે.—

રતનપોળ.—અમદાવાદ.
તા. ૫–૮–૦૬

લી. ભાષાન્તર કર્તા.

मन्त्रः कश्चिन्न मम सविधे नैव लोकेष्टकर्म्मा- ॥

णिग्लानिर्नो विषयसुखतो नैव विद्वत्सुसेवा ॥

लाभः किन्तु प्रवचननिधेर्बोधबिन्दोर्मदीयो ॥

लप्स्याम्यग्रे तमुपददाऽमोदलेशं बुधानाम् ॥

" કલિકાલ સર્વજ્ઞ "

શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યનું જીવન ચરિત્ર.

જીવનચરિત્ર લખવા તરફ ની પ્રીતિ આપણા આર્યાવર્તમાં બહુજ ઓછી માલુમ પડે છે અને તેથી કરીને મહાન્ પુરૂષોના ચરિત્ર મેળવવા તે એક દુષ્કર કાર્ય થઈ પડે છે

મહાન્ પુરૂષોના જીવનચરિત્ર પરથી જે કીમતી બોધ મળે છે તે કાવ્ય નોવેલો અથવા સિદ્ધ પુસ્તકો વાચવાથી મળી શકતો નથી તેના જીવનચરિત્ર વાચવાથી જો તે મહાન્ પુરૂષપર ભક્તિ જાગૃત થાય અને તેમના અનાદિક ગુણોમાથી એકાદ ગુણ પુરેપુરી રીતે પ્રાપ્ત કરવા આપણામાં કંઈ અભિલાષા જાગૃત થાયતો આપણી જીંદગી ખરેખરી સાર્થક ગણાય. ચરિત્રો વાચવાથી, અને ખાસ વૃતાન્તો વાચવાથી, તેઓના સ્વભાવનો, જ્ઞાનનો, અને તેમના ઉમદા ગુણોનો આપણને ખ્યાલ આવે છે, અને આપણે આત્મ નિરીક્ષણ (self analysis) કરતા શીખીએ છીએ પોતામાં કયા દુર્ગુણો તથા સદ્ગુણો છે તે આપણે આ રીતે સહજ જોઈ શકીએ છીએ માટે મહાન્ પુરૂષોના ચરિત્રો અનુકરણ કરવા લાયક હોવા ઉપરાંત તેમજ આપણી સ્થીતિનું ભાન કરાવનાર માનસિક દર્પણ છે

મહાન્ પુરૂષોના પદને જે પુરૂષો યોગ્ય થઇ ગયા છે, તેમાના એ-માં અગ્રગણ્ય કર્તા હતા તેમને વિષે અનેક વિદ્વાનો-આર્યાવર્તના તેમજ પાશ્ચાત્ય-કાંઇ કાંઇ લખી ગયા છે નીચેના પ્રયોગ થી પણ તે મહાન્ આચાર્યના ચરિત્રપર પ્રકાશ પડે

(૧) સોમ પ્રભાચાર્યકૃત હેમકુમાર ચરિત્ર (૨) મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રબંધ ચિંતામણી (૩) શ્રી જયસિંહસૂરિકૃત કુમારપાળચરિત્ર (૪) શ્રી ચારિત્રસુંદરગણિકૃત કુમારપાળચરિત્ર (૫) શ્રી પ્રભાચંદ્રાચાર્યકૃત પ્રભાવક ચરિત્ર (૬) રાજશેખરસૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ (૭) જિનપ્રભસૂરિકૃત તીર્થકલ્પ (૮) જિનમંડણસૂરિકૃત કુમારપાળપ્રબંધ (૯) શ્રી સોમતિલકસૂરિકૃત કુમારપાળચરિત્ર (૧૦) જિનહર્ષસૂરિકૃત કુમારપાળ રાસ (૧૧) ઋષભદાસકૃત કુમારપાળ રાસ (૧૨) યશઃપાળમંત્રિકૃત મહામોહપરાજયનાટક વગેરે જેમને વિસ્તારથી આ સૂરિનું ચરિત્ર પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા હોય તેમને ઉપલા ગ્રંથો જોવાની જરૂર વિચારીએ છીએ.

પૂર્ણતલ્લી ગચ્છના અધિપતિ શ્રીગુણસેનસૂરિના શિષ્ય શ્રીદેવચંદ્રસૂરિમહારાજ વિહાર કરતા કરતા ધંધુકા નગરમાં પધાર્યા ત્યાં ચાચિગ નામે મોઢ વંશનો એક શેઠીઓ રહેતો હતો તેની ભાર્યા પાહિની જાણે જિનશાસનની દેવી ના હોય તેવી હતી તેણીને એક દિવસ ગુરુમહારાજને રત્ન ચિંતામણી અર્પણ કર્યાનું સ્વપ્ન આવ્યું પ્રાતઃકાળે તે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ શ્રીદેવચંદ્ર સૂરિ પાસે જઇ તે સ્વપ્નનું ફળ પૂછ્યું સૂરીશ્વરે કહ્યું કે, "બેન, તમને ચિંતામણી સમાન પુત્ર પ્રાપ્ત થશે પરંતુ તમે તે પુત્રરત્ન ગુરુમહારાજને અર્પણ કરશો, અને તે શ્રી જૈન શાસનનો ઉદ્યોત કરનાર મહાન્ આચાર્ય થશે." આ પ્રમાણે ગુરુમહારાજની વાણીથી આનંદિત થએલી પાહિનીને દૈવયોગે તેજ દિવસથી ગર્ભ રહ્યો. અને અનુક્રમે વિક્રમ સંવત ૧૧૪૫, કાર્તક પૂર્ણિમાની રાત્રે પુત્ર પ્રસવ થયો પછી જન્મોત્સવ પૂર્વક સ્વજનોએ તે બાળકનું ચાંગદેવ નામ પાડ્યું. તેની પાંચ વર્ષની ઉમ્મર થઇ ત્યારે એક દિવસ તેની માતા સાથે તે દેવવંદન કરવા ગયો અને ત્યાં દેવવંદનાર્થે પધા-

એના શ્રી વિજયચંદ્ર ગુરુના આસન ઉપર બાલ્યાવસ્થાના ચપળ સ્વભાવની ચડી બેઠો તે જોઇને ગુરૂએ પાહિનીને કહ્યું કે "હે સુશ્રાવિકે, પ્રથમ મેં કહેલું સ્વપ્ન ફળ્યું છે? એને તે સફળ થવાનું છે" પછી બાળકના અંગ લક્ષણો જોઇ તેઓ ફરીથી બોલ્યા "જો આ ક્ષત્રીય કુળમાં જન્મ્યો હોત તો સાર્વભૌમ રાજા થાત, બ્રાહ્મણ અગર વણિ-કુળમાં અવતરેલો હોય તો મહાઅમાત્ય થાય અને જો દીક્ષા ગ્રહણ કરે તો આ કળિયુગમાં કૃતયુગ પ્રવર્તાવે તેવો થાય" એ પ્રમાણે ગુરુના વચનામૃતથી ઉલ્લાસ પામી પાહિની પુત્રસહિત પોતાને ઘેર ગઇ ગુરુપણ ધર્મશાળામાં આવી શ્રીસંઘને એકત્ર કરી સાથે લઇ ચાચિગ શેઠને ઘેર ગયા એ વેળાએ ચાચિગ શેઠ પરગામ ગયેલા હતા શ્રી સંઘે ચાંગદેવની યાચના કરી માતા તરીકેના સ્નેહને લીધે તેમજ પોતાનો પતિ પરદેશ ગયેલ છે, તથા તે મિથ્યામતિ હોવાથી મારા મતને અનુકૂળ થશે કે નહિ તેના સંક્ષોભથી તેણી પ્રથમ તો મહાચિંતામાં પડી, પરંતુ કલ્પવૃક્ષતુલ્ય શ્રીસંઘ સમેત ગુરુમહારાજ પધાર્યા છે તો તેમના વચનનો અનાદર કેમ થાય એમ વિચારી સ્વજનોની અનુમતિ મેળવી પોતાના અતિપ્રિયપુત્ર ચાંગદેવને અર્પણ કર્યો તેને લઇ ગુરુમહારાજ તીર્થયાત્રા કરતા કર્ણાવતી પધાર્યા ત્યાં ઉદયન મંત્રીને ત્યાં તે બાળકનું લાલન કરવામાં આવ્યું તેના સંયમ લેવાના પરિણામ જોઇ સંઘના તમામ લોકો તેને ધન્યવાદ દઇ માન આપવા લાગ્યા

હવે અહીં ચાચિગ શેઠ પરગામથી ઘેર આવ્યા, ત્યારે પાહિનીએ સર્વ વૃત્તાન્ત નિવેદન કર્યું સાંભળતાં વારજ તે શેઠે એવો નિશ્ચય કર્યો કે જ્યાં સુધી મારા વહાલા પુત્રનું મુખ ન જોઉં ત્યાં સુધી

સમસ્ત આહારનો મારે ત્યાગ છે પોતે કર્ણાવતી આવ્યા, એટલે અ-વસરજ્ઞ દેવચંદ્ર સ્વામીએ તેને એવો સજ્જડ ઉપદેશ આપ્યો કે તેણે પણ પીગળી જઇ પોતાના પુત્રને ગુરૂને સ્વાધીન કરવા સં-મતિ આપી.

ઉદયન મંત્રી ચાચિગને પોતાને ઘેર લઇ ગયો અને તેમનો બહુજ સત્કાર કર્યો. ચાચિગ તેમજ ઉદયનમંત્રીએ મહામહોત્સવ પૂર્વક વિ-ક્રમ સં. ૧૧૫૦ માં ચાંગદેવને દીક્ષા અપાવી. તે વખતે ગુરૂએ સો-મદેવ મુનિ એવું નામ આપ્યું.

ત્યાર પછી શ્રી સંઘે આ મુનિશ્રીના ચમત્કારી ગુણોથી પ્રેરાઇ " હેમચંદ્ર " એવું નામ આપ્યુ ત્યાર બાદ સરસ્વતી દેવની ઉપા-સના કરવા સારૂ તેઓશ્રી કાશમીરમાં ગયા, પછી તેમણે વિદ્યાના પ્ર-વાદ તથા સંવાદમાં સુંદર એવા કેટલાક મંત્રો આમ્નાય સહિત પ્રાપ્ત કરીને ત્યાંથી વિહાર કર્યો.

દેવેન્દ્રસૂરી તથા મલયગિરિસૂરિ નામના બે આચાર્યો સાથે મા-ર્ગમા તેમને સમાગમ થયો. તેમની સાથે તેઓ સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં આવેલા શ્રી ગિરનાર પર્વત પર ગયા. અને ત્યાં પદ્મિની સ્ત્રી જેવી ઉત્તર સા-ધક તરીકે ઉભી રાખી; છતાં મનને જરા માત્ર વિકારાધીન થવા ન દીધું, અને શ્રી સિદ્ધચક્રના મંત્રનું વિધિ પૂર્વક આરાધન કરી દેવતા-ઓને સ્વાધીન કર્યા. દેવતાઓએ આપેલા વરથી તેમજ તેમની વિ-દ્વતા અને ગુણોથી હર્ષ પામી નાગપુરના ધનદ શેઠે મહા મહોત્સવ કર્યો. શ્રી સંઘ તથા ગુરૂની સમ્મતિથી વિ. સં ૧૧૬૬માં આચાર્ય પદ હેમચંદ્ર મુનિને અર્પણ કરવામાં આવ્યું. તે સમયથી હેમ (સુ-વર્ણ) જેવી કાન્તિને લીધે તેમજ ચન્દ્ર જેવા આલ્હાદક ગુણોથી તે મુનિ હેમચંદ્રાચાર્યના નામથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થયા.

તે સમયે ગુજરાતની રાજધાની અણહીલપુર પાટણનો રાજા સિદ્ધરાજજયસિંહ ગાદી પર હતો, તેને અનેક યુક્તિઓ વડે શ્રી હેમચંદ્ર મહારાજે જૈન ધર્મ પર આસ્થા વાળો કર્યો હતો તે વિષય સબંધી વિવેચન કરતા ટૉની નામનો એક અંગ્રેજ વિદ્વાન જણાવે છે કે " સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની રચના શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધરાજજયસિંહના આગ્રહથી કરી તે નિ:સંશય વાત છે અને દેવસૂરિ તથા હેમચંદ્રાચાર્યના સંવાદમાં સિદ્ધરાજ અહર્નિશ ભાગ લેતો " હેમાચાર્ય માં સમય સૂચકતા તથા વિદ્વતા અલૌકિક પ્રકારની હતી તેના ઘણા દૃષ્ટાન્તો મળી આવે છે

એક વખત તેઓ શ્રી ચતુર્મુખ મંદિરમાં નેમિ ચરિત વાંચતા હતા તેમાં તેમણે બ્રાહ્મણો સન્મુખ એવું પ્રતિપાદન કર્યું કે પાંડવ તથા કૌરવો જૈન ધર્માનુયાયી થઈ ગયા હતા

બ્રાહ્મણોએ ગુસ્સે થઇ જઇ સિદ્ધરાજને કહ્યું કે આચાર્યજીતો આ પ્રમાણે કહે છે

શ્રી હેમાચાર્યને સન્માન પૂર્વક પોતાની સિદ્ધરાજે તે બાબત પૂછ્યું, તે સાંભળી આચાર્ય મહારાજ મહાભારતનો શ્લોક બોલ્યા

अत्र भीमशत दग्ध पाण्डवाना शतत्रयम् ॥
द्रोणाचार्यसहस्र तु कर्णसख्या न विद्यते ॥

અહીંયાંજ સો ભીમ ત્રણસે પાંડવો અને હજાર દ્રોણાચાર્ય થઇ મરી પણ ગયા અને કર્ણ કેટલા ઉત્પન્ન થયા તેની તો સંખ્યા પણ નથી. આ ઉપરથી ગર્ભિત સૂચન એ કર્યું કે તેમાં કેટલાક જૈન હોય તે અસંભવિત વાત નથી

એકદા રાજ્યસભામાં સર્વે બ્રાહ્મણો પોતપોતાના ઉચિત સ્થાને બેઠા હતા તેવામા શ્રી હેમચંદ્રને આવતા જોઇ કોઇએથી એક તેમાંને મુખ્ય બોલી ઉઠયો.

आगतो हेमगोपालो दण्डकम्बलमुद्वहन् ॥

દાંડો તથા કમ્બલ ધારણ કરનાર હેમગોવાળ આ આવ્યો. તેને તો હાગ્યમાં સૂરિની કામળી તથા હાથમાં દાંડો જોઇ ગોવાળની ઉપમા આપી પણ અવસરના જાણકાર સૂરિએ ખોટુ નહિ લગાડતાં તરતજ પ્રત્યુત્તર પણ શ્લોકમા આપ્યો.

षड्दर्शनपशुग्रामांश्चारयन् जैनवाटके ॥ १ ॥

જૈનધર્મરૂપી બગીચામાં છ દર્શનરૂપી પશુઓને ચરાવનાર હુ ગોપ છુ તેમનો આ ઉત્તર સાંભળી સર્વે સ્તબ્ધ બની ગયા અને તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા

એક સમયે કુમારપાળ નામનો સિદ્ધરાજના ભાઇ ત્રિભુવનપાળનો પુત્ર રાજ્ય સભામાં આવ્યો ત્યા સિદ્ધરાજની પાસે બેઠેલા હેમાચાર્યની દિવ્ય મુખાકૃતિ જોતા તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ કળાસાગર જૈન મુનીશ્વર રાજાને પણ માન્ય છે માટે ખરેખર કોઇ સાત્વિક ગુણના સમુદ્ર જેવા હશે, અને તેમના દર્શનથી ખરેખર હુ ભાગ્યશાળી થઇશ, અને મારા આત્માને કૃતકૃત્ય માનીશ આવા વિચારથી તે સૂરિની પાછળ તેમના ઉપાશ્રયે ગયો, અને તેમનુ દર્શન તથા વંદન કરી આનંદિત થયો. કુમારપાળ ત્યાં કેટલાક દિવસ સુધી રહ્યો, તે સમયમાં તે સૂરિની પાસે અહર્નિશ આવતો અને તેમની અમૃતરૂપ વાણીનું પાન કરી આનંદમાં તેમજ ભક્તિ રસમા મગ્ન થતો- એક સમયે

જગતમા જો ગુણ સનથી શ્રેષ્ઠ તે સમ્બન્ધી ચર્ચા ચાલતા સૂરિએ કહ્યુ કે પ ત્રો સાથે ભાઇ તરી' વતનુ અને તે સાથે સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિ કરવી તે સિવાય આ જગતમા બીજો ઉત્તમ ગુણ નથી કહ્યુ છે કે—

प्रयातु लक्ष्मीश्चपलस्वभावा गुणा विवेकप्रमुखा' प्रयान्तु ।
प्राणाश्च गच्छन्तु कृतप्रयाणाः मा यातु सत्त्व तु नृणा कदाचित् ॥

ભલે ચપળ સ્વભાવવાળી લક્ષ્મી જતી રહે, ભલે વિવેક પ્રમુખ ગુણો જતા રહે, અને પ્રયાણ કરવાને તત્પર પ્રાણ ભલે જાય, પણ મનુષ્યોનુ સત્ત્વ કદાપિ નાશ ન પામજો આ રીતે ઉપદેશામૃતનુ પાન કરીને કુમારપાળ સ્વસ્થાને ગયો અને કેટલાએક દિવસ જયસિહની સેનામા રહી સ્થિરથઇ ત ક વિનય થયો,

સિદ્ધરાજને રા જ્ય કરતા ઘણા વર્ષો વીતી ગયા, દેવ દેવીઓની અનેક માનતાઓ કરતા છતા પુત્ર પ્રાપ્તિ થઇ નહિ તેથી છેવટ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યની સાથે તે યાત્રા કરવા નીકળ્યો શત્રુજય, ગિરનાર, વગેરે તીર્થની યાત્રા કરી, અને શ્રી હેમચન્દ્ર સૂરિને પૂછ્યુ કે "મારે પુત્ર થશે કે નહિ ?" સૂરિએ ત્રણ ઉપવાસ કરી અબાદેવીને આરાધી નિર્ણય કરી લીધો અને રાજાને જણાવ્યુ કે અનેક ઉપાય કર્યા છતા તમને પુત્ર થનાર નથી તમા રા પછી ત્રિભુવન પાળનો પુત્ર કુમારપાળ ગાદીએ બેસશે આથી રાજા ખેદ પામ્યો, અને કુમા પાળને મરાવી નખાવવાથી પોતાને સોમેશ્વરની કૃપાથી પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે, એવી મિથ્યા કલ્પના કરી મારવાના ઉપાય શોધ ક વા લાગ્યો કુમા ને માર વાના પ્રયત્નો સિદ્ધરાજે કપટમા । મો ની પ્રથમ તો ત્રિભુવન પાળને મારી નખાવ્યો

કુમારપાળ પોતાના પિતાના ચંચની તપાસ કરવા સારૂ પાટણ ગયો, ત્યાં તેને માલૂમ પડ્યું કે સિદ્ધરાજ તેને પણ મરાવી નાંખવાની પેરવીમાં છે. તેથી કુમારપાળ પોતાના બનેવી કૃષ્ણદેવની સલાહથી ગુપ્તવેશે જંગલમાં ફરતો રહ્યો. પછી અનેક મુશ્કેલીઓમાથી પસાર થઇ ખભાતની બહાર ગામના પ્રાસાદ આગળ આવી પહોંચ્યો, ત્યા શ્રીહેમાચાર્ય પણ બહિર્ભૂમિ આવ્યા હતા.

તેમણે સર્પના મસ્તક ઉપર ગંગેટક નાચતો જોઇ અનુમાન કર્યું કે આટલામા કોઈ રાજા હોવો જોઇએ. તેટલામાં કુમારપાળ નજરે પડ્યો, તેને પોતાની પૌષધશાળાના ભોંયરામાં સ્થાન આપ્યું અને તેની ઉદયન મંત્રી પાસે બહુ સારી સભાળ રખાવી અને ગુરૂએ નિશ્ચય કરીને કહ્યું કે "હે, ગુણાધાર કુમાર, તમને વિક્રમ સ. ૧૧૯૯માં માગશર વદ ૪ રવિવારે પુષ્ય નક્ષત્રમા ત્રીજે પહોરે રાજ્ય મળશે." છેવટે ગુરૂનો ઉપકાર માની ત્યાંથી સિદ્ધરાજના ભયથી અટન કરતો કરતો એક વખત નાંગેંદ્ર પત્તન નામના ગામમાં આવ્યો ત્યાં તેને સિદ્ધરાજના મરણની અને પાટણ મધ્યે પાદુકાના રાજ્યની ખબર મળી, તેથી ત્યાથી ઉજ્જયિની થઇને પોતે સિદ્ધપુર પાટણ ગયો. ત્યા રાજ્યગાદી કોને આપવી તે સંબધે સામતો અને મંત્રીઓમા વાદવિવાદ ચાલતાં એવો નિશ્ચય થયો કે ફક્ત કુમારપાળજ રાજગાદીને યોગ્ય છે. સૂરિમહારાજે પ્રથમથી કહેલા દિવસેજ તેનો રાજ્યાભિષેક કરવામા આવ્યો આ વખતે તેની ઉમર ૫૦ વર્ષની હતી. શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય ઉપર તેને દૃઢ નિષ્ઠા પ્રથમથીજ જામેલી હતી, અને હવે તો તે શ્રદ્ધા વધી અને તેથી ગુરૂમહારાજના કથનાનુસાર વર્તન કરવા લાગ્યો ચદ્રની કાંતિથી દરિયાની લહેરોને જેમ આકર્ષણ પહોંચે છે,

તેમ રાજામા તેમની વાણીથી આનદની લહેરો ઉઠતી હતી તેણે સોમેશ્વરના મદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તે વખતે ગુરુએ તેને મદ્ય માસનો ત્યાગ કરાવ્યો રાજા મહાદેવના દર્શન માટે સોમેશ્વર યાત્રાર્થે નીકળ્યો અને સુરિમહારાજને પણ આવવા વિનતી કરી બ્રાહ્મણો ધારતા હતા કે સૂરિજી આવશે નહિ પરંતુ અવસરના જાણ સૂરિજીએ આવવા કબૂલ કર્યું અને શત્રુજ્ય વિગેરેની યાત્રા કરી દેવપટ્ટણ સોમેશ્વરમા રાજાને આવી મળ્યા ત્યા રાજા કુમારપાળ સૂરિશ્રીને કહેવા લાગ્યો કે આપને યુક્ત હોય તો શિવજીને નમસ્કાર કરો સૂરિજીએ કહ્યુ એ શુ બોલ્યા ? એમ કહી પરમાત્માની સ્તુતિ બોલ્યા

भवबीजाङ्कुरजनना, रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

અર્થ —ભવના બીજને અકુર ઉત્પન્ન કરનાર રાગ દ્વેષ વગેરે જેના નાશ પામ્યા છે તે ગમે તો બ્રહ્મા હોય, વિષ્ણુ હોય, શકર હોય, કે જિન હોય તેને અમારો નમસ્કાર છે આ વિગેરે કેટલીક સ્તુતીઓ વડે પરમાર્થથી વીતરાગ દેવનીજ સ્તુતિ કરી રાજા પણ તે સ્તુતિથી અત્યન્ત ચમત્કાર પામ્યો બ્રાહ્મણો તેથી ગ્લાનિ પામ્યા, ત્યા આગળ હેમચન્દ્રાચાર્ય મત્રના પ્રભાવથી સાક્ષાત્ મહાદેવના દર્શન કુમારપાળને કરાવ્યા અને મહાદેવે પ્રત્યક્ષ થઇ રાજાને કહ્યુ કે, "હે રાજન તને ધર્મ પ્રાપ્તિ આ બ્રહ્મા જેવા હેમાચાર્યથીજ થશે " ત્યારથી અત્યન્ત ભક્તિ ભરેલી દ્રષ્ટિથી કુમારપાળ સૂરિજી સાથે વર્તવા લાગ્યો

પછી કેટલાક રાજગુરુ બ્રાહ્મણો સાથે વાદ વિવાદ ચાલ્યા કર્યો છેવટ રાજા પોતે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો એટલુજ નહિ પરંતુ બારવ્રત અગીકાર

કરી રાજ્યમા અહિંસા ધર્મનો પ્રચાર કર્યો તેને માટે એક અંગ્રેજ લેખક આ પ્રમાણે લખેછે.

"મેરૂતુંગાચાર્ય કયા અવસરમા થયા, અથવા બુલર તેને માટે ગમે તે સુધારો બતાવતો હોય, તો પણ એટલુંતો તદ્દન નિ:સંશય છે કે કુમારપાળ ખરેખરી રીતે જૈન ધર્મી થઇ ગયો હતો, અને આખા ગુર્જરગતને પણ એક નમુનેદાર જૈનરાજ્ય બનાવવાને તેણે પ્રયાશ કર્યો હતો

હેમચંદ્ર સૂરિના ઉપદેશથી તેણે જૈન ધર્મમાં નિષેધેલા ભોગોપભોગ તથા શિકારાદિ મિથ્યા મોજ શોખ તજી દીધાં એટલુંજ નહિ પરંતુ તેણે પોતાની આખી રૈયતને પણ તેવોજ ઇંદ્રિય નિગ્રહ રાખવા ફરજ પાડી તેણે પોતાના રાજ્યમાં એવું આજ્ઞાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું કે કોઇપણ નાનામાંનાના પ્રાણીની પણ હિંસા કરવી નહિ અને આ આજ્ઞા પત્રનો અમલ ઘણી સખ્ત રીતે તેના આખા રાજ્યના દરેક ભાગમા કરવામા આવતો જે બ્રાહ્મણ લોકો તેઓના હોમની અંદર પશુઓનું બલિદાન આપતા હતા, તેઓને હવે તે ક્રિયા છોડી દેવાની જરૂર પડી અથવા પશુને બદલે અનાજ વિગેરેનો હોમ કરવા લાગ્યા તે સમયથીજ આ ગુજરાતમાં યજ્ઞયાગાદિ ઓછા થયા અને લોકો ઘણા દયાળુ બન્યા તેમજ મદ્યમાંસનો નિષેધ કરનારા થયા પાલી દેશ એટલે કે રજપુતાનામાં પણ લોકોને આ નિયમ માન્ય કરવાની ફરજ પડી. અને તે દેશના ઋષિઓ કે જેઓ વસ્ત્ર તરીકે મૃગચર્મ ધારણ કરતા હતા તેઓને પણ આ નિયમ માન્ય કરવો પડ્યો અને મહા મુશ્કેલીએ પણ મૃગચર્મ મેળવી શક્યા નહિ.

વળી આ અહિંસા પ્રચાર સંબંધી આજ્ઞા પત્રથી મૃગયાની

(રી ૧૭) પણ સનત મનાઈ થઈ ગઈ કાઠીયાવાડનો મધ્ય ભાગ જેને પાચાન દેશ કહેવામા આવે છે, ત્યાના લોકો શિનરી તથા પાપિષ્ટ હતા તેઓને પણ આ આના પતને માન આપી શિકાર ત ન ઠો ી દેવાની જરૂર પડી

વળી આ આના પતનુ એક બીજુ મહા ફળ એ થયુ કે ખાટ ી ્સાઇ લોકોનો ધધો બિનત્લ ભાગી પડયો કે જેનુ વર્ણન ્યાશ્રય કાવ્યમા આગળ આપેલુ છે તેઓએ ધ વો ઠો ી દીધો તેના બદલામા ત્રણ વ સની પે ાસ જેટની રકમ તેઓને એક ્ આ પવામા આવી

કુમા પાળે અનેક મદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર ્ાવવા ઉપ ાત ૧૪૪ જિન મદીરો બધા યા કહેવાય છે

વળી જિન મદીર, જિન પ્રતિમા, જિનાગમ, માધુ સાધ્વી નાવક અને શ્રાવિક એ સાત ક્ષેત્રોમા અનગલ વિત્તનો વ્યય કર્યો કહેવાય છે

હેમાચાર્ય પાસે ધમ ા તત્ત્વો નાખી જૈનધમમા ૮૮ શ્રદ્ધા વાળો, તેમજ નિપુણ થયો અને પાતાના સત્ત્ખનમા આવતા સર્વ મનુષ્યો પર ધર્મની છાપ પાડી જૈન ધમમા આસ્થાવાળા કરવા સમથ થતો હવે તે રાજા હતો છતા પોતાનો સમય કેવી રીતે પસા કરતો હતો તે વિષે નીચેની હકીકત મળી આવે છે

કુમા પાળ કિંચિત્ રાની શેષ રહેતી, ત્યારે જાગી ઉઠીને પચ પરમેષ્ઠિનુ સ્મ ણ ક તો બે પ્ર ારે દેવ, ગુરુ, અને ધર્મની શ્રદ્ધાનુ ચિતવન ક તો, ્ાય શુદ્ધિ પૂર્વક પુષ્પ નૈવેદ્ય અને સ્તોત્રાદિ વિવિધ પૂજા વડે જિ ા પ્રતિમાનુ પૂજન કરી પાચ ્ો યુક્ત ચૈત્યવન્દન

કરતો ગુરૂ શ્રી હેમાચાર્યની ચંદન, બરાસ, અને સુવર્ણ કમળ વડે પૂજા કરતો, અને તેમની પાસે ધર્મ દેશના સાંભળતો એ રીતે તેના ઘણા દિવસો ધર્મ કથા શ્રવણ કરવામા અને ગુરૂના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવામાં પસાર થતા

લુતા નામનો રોગ વંશ પરંપરાથી કુમારપાળની રાજ ગાદીએ ઉતરી આવેલો હતો, તેને હેમચંદ્રાચાર્યે મંત્રના જોરથી દૂર કર્યો તેમજ બ્રાહ્મણ પક્ષના દેવ બોધી સાથે વાદ વિવાદ થતાં એમ પુછ-વામાં આવ્યું કે આજે કઇ તિથિ થઇ, તે સમયે અમાવાસ્યા હોવા છતાં પૂર્ણીમા છે, એમ સુરિશ્રીએ પ્રમાદથી કહ્યું, અને તે રાત્રે મં-ત્રારાધન કર્યું અને તેથી ચંદ્રબિંબ આબેહુબ પ્રદર્શિત થયું એમ કહેવાય છે.

ઇત્યાદિ અનેક પ્રભાવ શાળી કાર્યો કર્યા બાદ શ્રી હેમાચાર્યે પોતાનું ચોરાશી વર્ષનું આયુ પૂર્ણ થયુ જાણી અંત સમયે શ્રી સંઘને રાજા સુદ્ધાં એકઠો કર્યો; બધાના દેખતાં રાજાનું હૃયું ભરાઇ આવ્યું. સૂરીશ્વરે કહ્યુ " હે રાજન્ તમે ગભરાઓ ના હવે તમારૂં આયુ પણ છ મહિના બાકી રહ્યુ છે. " પછી રાજર્ષિ ગુરૂના ચરણકમળમાં પડી ગદ્દગદ્દ કંઠે બોલ્યો, " હે મહારાજ, સ્ત્રી વર્ગ તથા રાજ્યાદિતો અલ્પ પ્રયાસથી મળી શકે છે, પણ આપ જેવા કલ્યાણ ઇચ્છનારા કલ્પવૃક્ષ સમાન ગુરૂના દર્શન મળવા દુષ્કર છે.

હે ભગવાન્, આપ મારા એકલા ધર્મદાતાજ નથી પણ જીવદાતા છો. અરે, હું આપના ઋણમાંથી કયારે મુક્ત થઇશ ? ' એ પ્રમાણે રાજાના કરૂણામય વિલાપથી સૂરિનુ હૈયુ ભરાઈ આવ્યુ, તો પણ પોતાના પગે પડેલા રાજાને મોટા કષ્ટે ઉઠાડીને ક્ષીર સમુદ્રની લહેરો

જેની પવિત્ર વાણીથી બોલ્યા કે "હે રાજન્ તમે જન્મથી માંડીને ખા। અંત:કરણથી મારી ભક્તિ કરી છે, તેથી સ્વર્ગે ગયા પછી પણ (ત્યાંતો તમારા (યમાં કોતરેલો હાઉ તેની પેઠે તમારાથી ભિન્ન નહિ ર

બીજુ તમે મન શુદ્ધિ પૂર્વક શ્રી જૈન ધર્મનુ આગધન કર્યું છે, તેના પ્રતાપથી તમને મોક્ષ પણ અતિ દુર્લભ નથી, તો સ્વર્ગનુ શું કહેવું?

ઇત્યાદિ વચનની આશ્વાસના પામી તેણે સૂરિજીના માનાથ ઉમરની રચના કરવા માંડી સૂરિએ પોતે મનમા નિરંજન નિરાકાર અને સચ્ચિદાનંદ મય પરમાત્માનુ ધ્યાન કરી પોતાના આત્માને તન્મય કરી નાખ્યો એ પ્રમાણે તલ્લીન ધ્યાનમા રહેલા ઉચ્છ્વાસ વખતે તેમણે બ્રહ્મ દ્વારથી પ્રાણ છોડ્યા, સં ૧૨૨૯

એક વખત રાજા પ્રાતઃકાળમા ઉઠી ગુરુ વિરહનો વિલાપ કરતો હતો "હે શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિશ્વર। આપે મારા લલાટમાની "રાજ્યને અંતે નરક છે" એવા અક્ષર કાઢી નાખ્યા છે અને મને ભવસમુદ્રમાથી તારનાર તરીકે પણ આપ જ થયા છો માટે હું આપના પાદપદ્મ [illegible]

થોડા મહિના થયા નહિ એટલામા રાજાના ભત્રીજા અજયપાળે રાજ્યના લોભથી કુમારપાળને કોઇ દુષ્ટના હાથે કપટથી ઝેર ખવરાવ્યુ તે વિષના યોગે રાજાનુ અંગ ધ્રુજવા લાગ્યુ, અને તે સર્વ પ્રપંચ તેના સમજવામા આવ્યો રાજાને આવી સ્થિતિમા જોઇ પાસે ઉભેલો એક કવિ બોલ્યો —

कृतकृत्योऽसि भूपाल, कलिकालेपि भूतले ।
आमत्रयति तेन त्वा, विधि स्वर्ग यथाविधि ॥

હે રાજન્ આ કલિયુગમાં તે તારૂં કર્તવ્ય સાધ્યુ છે. તેથી કરી વિધિ તને યથાવિધિ સ્વર્ગે આમત્રણ કરે છે.

હૃદયમાં સર્વજ્ઞ દેવ, હેમચન્દ્ર ગુરૂ અને તત્પ્રણીત ધર્મનું સમ્યક પ્રકારે સ્મરણ કરી સંવત ૧૨૩૦ ની સાલમાં પોતાના રાજ્યના ૩૦ વર્ષ ૮ માસ અને ૨૭ મે દીવસે વિષની લહેરથી ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્છામાં મરણ પામી વ્યંતર દેવલોકમા ગમન કર્યું એના જેવા જિન ભક્ત રાજા તથા હેમસૂરિ જેવા ગુરૂનો સયોગ આ પૃથ્વી પર ભાગ્યેજ થાય છે

માટે એવો સુવર્ણ અને રત્નનો સયોગ આ વિશ્વમાં સ્થળે સ્થળે પ્રસરો, એવી આ લેખકની પ્રાર્થના પરમાત્મા સફળ કરો

આ સર્વ શાસ્ત્રમા નિપુણ વિદ્વાને અનેક ગ્રથો રચ્યા છે તેમણે સિદ્ધ હેમ નામનુ પાણિનીના વ્યાકરણના જેવું એક પંચાગી વ્યાકરણ રચ્યું છે, તેને માટે કહેલુ છે કે

किंस्तुमः शब्दपाथोधेर्हेमचन्द्रयतेर्मतिम् ।
एकेनापि हि येनेदृक् कृतं शब्दानुशासनम् ॥

શબ્દરૂપી સમુદ્રને ઉલ્લાસમાન કરનાર હેમચન્દ્રની બુદ્ધિની કેટલી સ્તુતિ કરીએ કે જેમણે એકલાએ આવુ શબ્દાનુશાસન રચ્યુ વળી તેમના વ્યાકરણની પ્રસશા કરતાં એક કવી કહે છે કે,

भ्रातः पाणिनि संवृणु प्रलपितं, कातंत्रकंथाकथा ।
मा कार्षीः कटु शाकटायन वचः, क्षुद्रेण चांद्रेण किम् ॥
कः कर्णाभरणादिभिर्वठरयत्यात्मानमन्यैरपि ।
श्रूयन्ते यदि तावदर्थमधुराः श्रीसिद्धहेमोक्तयः ॥

હે ભાઇ, પાણિની હવે તુ તારો પ્રલાપ બંધ રાખ, કાતંત્ર
યા પુરના જેવુ છે એટલે તેનુ તો શુ કહેવુ? હે શાકટાયન,
તુ તારા કટુવચન ગોપીરાખ નહિ અને હે આ, તો ચાન્દ્રણ નિમાર
કે જ્યા સુધી આ હેમચંદ્રની અર્થમા ગભીર અને મધુર વાણી આ
જગતમા વિદ્યમાન છે ત્યા સુધી કોન ભગણ્ય બીજા ગ્રન્થો ભણી
કોણ પુરુષ પોતાની બુદ્ધિને જડ કરે વારુ!

આ ગ્રંથકર્તા સૂરિમહારાજના બનાવેલા અનેક ગ્રંથો ભંડારો
માંથી મળી આવે છે, તે ઉપરાંત કેટલાક લુપ્તપ્રાય થઇ ગએલા છે
જ્યા જે ગ્રંથો અમારા જાણવામા આવ્યા છે તે લખી બતાવીએ છીએ

(૧) અભિધાન ચિંતામણી ટીકા સહિત
(૨) વીતરાગ સ્તોત્ર
(૩) યોગશાસ્ત્ર ટીકા સહિત
(૪) ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત
(૫) પરિશિષ્ટ પર્વ
( ) દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય, સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત
(૭) અનેકાર્થસંગ્રહ (૮) અનેકાર્થશેષ
(૯) અભિધાન ચિંતામણી પરિશિષ્ટ
(૧૦) નિઘંટુ (૧૧) કાવ્યાનુશાસન
(૧) અલંકાર ચૂડામણિ ટીકા તથા વિવેક નામની ટીકા સાથે
(૧૩) ઉણાદિ સૂત્ર વૃત્તિ
(૧૪) લિંગાનુશાસન વૃત્તિ સહિત
(૧૫) દેશી નામમાળા રત્નાવળી ટીકા સાથે
(૧) ધાતુ પારાયણ

(૧૭) ધાતુ માલા.
(૧૮) નિઘટ્ટુ શેષ.
(૧૯) બલાબલ સૂત્ર બૃહદ્‌વૃત્તિ
(૨૦) સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન બૃહદ્‌વૃત્તિ તથા લઘુવૃત્તિ સાથે.
(૨૧) શબ્દાર્ણવ મહાન્યાસ અથવા તત્ત્વપ્રકાશિકા
(૨૨) લિંગાનુ શાસન બૃહદ વૃત્તિ સાથે.
(૨૩) હેમ વાદાનુશાસન ટીકા સાથે.
(૨૪) પ્રમાણુ મીમાંસા ટીકા સાથે.
(૨૫) દ્વયાશ્રય કોશ ટીકા સાથે.
(૨૬) અયોગ–વ્યવચ્છેદ–દ્વાત્રિંશિકા.
(૨૭) અન્ય યોગ–વ્યવચ્છેદ–દ્વાત્રિંશિકા
(૨૮) પ્રાકૃત વ્યાકરણ.
(૨૯) દ્વિજ વદન ચપેટિકા.
(૩૦) અર્હન્નીતિ.

વગેરે સર્વ મળી સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોકની રચના આ આચાર્ય મહારાજે કરેલી છે, તે તેમના ગ્રંથો ઉપરથી જણાઇ આવે છે. તથા કેટલાક ગ્રંથો તદ્દન અંધારામાંજ રહેલા છે. એમ સ્પષ્ટ અનુમાન થઇ શકે છે કે દુનિયામાં એવો એક પણ વિષય નથી કે જે વિષે આ સૂરિશ્રીએ ગ્રંથ ન બનાવ્યો હોય! જ્યોતિષ, અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર વગેરે દરેક ઉપર આ આચાર્યના ગ્રંથો લખાયલા છે.

અર્હન્નીતિ.

અનુક્રમણિકા

ભૂમિકાભૂપાલના ગુણનું વર્ણન કરનાર પ્રથમ અધિકાર સંપૂર્ણ.

બીજો અધિકાર.

ગુરુ તથા દંડનીતિ નામનો બીજો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ત્રીજો અધિકાર

વિષય.	પાનું.

ઋણાદાન પ્રકરણ સંપૂર્ણ.

સંભૂયોત્થાન પ્રકરણ.

વિષય	પાનુ.
પદ્મપ્રભની સ્તુતિ	૧૦૧
્પનીનુ સ્વરૂપ	૧૦૧
તેમાનો કોઇ પુત્ર વગર મરી જાયતો તેના દ્રવ્યનુ શુ કરવુ	૧૦૨
દેય પ્રકરણનો પ્રારભ	૧૦૩
સુપાર્શ્વનાથની સ્તુતિ	૧૦૪
ગ પ્રમાગનો દેય વિધિ	૧૦૫
૪ પ્ર ારનુ ત્ત	૧૦૫
ગૌણ પ્ર ારનુ અ ત્ત	૧૦૬
ાર પ્ર ારનુ અદેય	૧૦૭
ેયનુ સ્વરૂપ	૧૦૮
ં ર વિધિ સપૂર્ણ	૧૦૯
ાયભાગ પ્રકરણનો આરભ	૧૧૦
ગ પ્રભુની સ્તુતિ	૧૧૦
ાય ભાગનુ વિવેચન	૧૧૦
ભાઈઓનો દા ાની મીલકતમા ો ભાગ	૧૧૧
પિતાના ્યમા પુત્રો નો હક	૧૧૨
ાય ભાગનો ક્યારે વિચાર કરવો	૧૧૩
પિતા ા ધનમા સર્વનો સરખો ભાગ	૧૧૪
માતપિતાની હયાતિમા તેમની ઇચ્છા મુજબ	૧૧૪
વિપરીત ભાગ ી કલ્પના	૧૧૫
કેવા પિ ાએ કરેલા ભાગ પ્રમાણ ભૂત ન ગણાય.	૧૧૫
નાના ભાઈઓ ા મ ્નાર ક ા વિષે	૧૧૬

विषय. पानुं.

વિષય.	પાનું

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

अर्हन्नीति.

मंगलाचरणम्

श्रीमन्तं नाभिजं देवं प्रथमं तीर्थनायकम् ॥
वृषं च योगिनं योगविज्ञं पशुपतिप्रभुम् ॥ १ ॥
सार्वीयं नमस्कार्यं यस्यागमशासनम् ॥
तदुद्यमस्मिन् भवे सम्यगागतनागरम् ॥ २ ॥
गणेशान् पुण्डरीकादीन् द्विपञ्चाशत्समामितान् ॥
प्रणमामि शिरसा मनसा सद्गुरोस्तिमिरान्तकान् ॥ ३ ॥
सुधर्मस्वामिनं स्तौमि पञ्चमं गणनायकम् ॥
यस्याशिष्टिगिरा सर्वं श्रुतं चैतत् प्रवर्तते ॥ ४ ॥
श्रुतदेवीं महद्भक्त्या नतिर्वदत्य सुप्रदम् ॥
यत्प्रसादान्मन्दबुद्धिः कविर्भवति सत्पतिः ॥ ५ ॥

(૧૪૫૨) એટલી જેની સંખ્યા છે, અને જેઓ પ્રત્યેક વિઘ્નને નાશ કરે તેવા છે, એવા પુંડરીક આદિ ગણધરોને કાયિક, વાચિક તથા માનસિક એ ત્રણ પ્રકારની ભક્તિવડે હું વંદન કરૂંછું. જેમની આજ્ઞાથી વાગ્દેવિએ સર્વ શાસ્ત્ર લોકમાં પ્રવર્તાવ્યાં છે, એવા પાંચમા ગણધર સુધર્માસ્વામીની પણ હું સ્તુતિ કરૂંછું. સદ્ગુરૂ, શાસ્ત્ર તથા સરસ્વતીને વારે વારે હું નમુંછું; કારણ કે જેમની કૃપાથી ઉદય થએલું જ્ઞાન માગમા વિસ્તારને પામે છે.

अस्य शास्त्रस्य प्रयोजनम् ॥

कुमारपालक्ष्मापालाग्रहेण पूर्वनिर्मितात् ॥
अर्हन्नीत्यभिधात् शास्त्रात् सारमुद्धृत्य किंचन ॥६॥
भूपप्रजाहितार्थं हि शीघ्रस्मृतिविधायकम् ॥
लघ्वर्हन्नीतिसच्छास्त्रं सुखबोधं करोम्यहम् ॥ ७ ॥

કુમારપાલ રાજાના આગ્રહથી પૂર્વે રચાએલા અર્હન્નીતિ શાસ્ત્રમાંથી કાંઇક સાર લઇને, રાજા તથા પ્રજાઓના હિતને માટે શીઘ્ર સ્મરણમાં રખાય તેવું અને સેલાઇથી સમજી શકાય તેવુ આ-લઘુઅર્હન્નીતિનામે સતશાસ્ત્ર હું રચુંછું.

ग्रन्थारंभः ॥

एकदा वीरभगवान् राजगृहपुराद्वहिः ॥
उद्याने समवासार्षीद्गौतमादिव्रजेडितः ॥ ८ ॥
तदागमनवृत्तान्तं श्रुत्वा श्रेणिकभूमिराट् ॥
जगाम वंदितुं तूर्णं समुत्कः सपरिच्छदः ॥ ९ ॥

प्रणिपत्य जगन्नाथमुपविश्योचितस्थले ॥
देशनान्ते चावसरं प्राप्य पप्रच्छ भूधनः ॥ १० ॥

એક દિવસે ગૌતમાદિમુનિના સમૂહે પૂજેલા શ્રી મહાવીર ભગવાન રાજગૃહ નગરની બહાર બાગમાં આવીને સમોસર્યા તેમના પધારવાનું વૃત્તાન્ત સાંભળીને પૃથ્વીપતિ શ્રેણિક રાજા પોતાના મંત્રી સહિત દર્શનના ઉત્સાહવાળો ઉતાવળથી વાંદવાને બાગમાં ગયા જગન્નાથ ભગવાન મહાવીર સ્વામીને પંચાંગ વંદન કરી યોગ્ય આસનપર વખાણ સાંભળવાને બેઠા દેશના થઇ રહ્યા બાદ અવસર જોઈ પૃથ્વીપતિ શ્રેણિક તીર્થંકર ભગવાનને આ પ્રકારે પૂછવા લાગ્યા

राजप्रश्न

पुरा स्वामिन् राजनीतिमार्गः केन प्रकाशितः ॥
कतिभेदश्च किंरूपो जिज्ञासेति भृशं मम ॥ ११ ॥
तत्समाख्याहि भगवन् कृपां कृत्वा ममोपरि ॥
परार्थसाधने दक्षाः भवन्ति हि महाशयाः ॥ १२ ॥

હે સ્વામિન્! રાજનીતિમાર્ગ પૂર્વે કોણે પ્રગટ કર્યા તેના ભેદ કેટલા છે અને તેનું સ્વરૂપ શું? એ જાણવાની મને ઘણીજ ઇચ્છા છે માટે કૃપા કરીમને કહો આપ જેવા મહાત્મા હમેશા પરાર્થ સાધવામાંજ કુશળ હોય છે

उत्तराणि

ततो जगाद भगवान् शृणु भो मगधेश्वर ॥
काले ऽस्मिन्नादिमो भूप ऋषभो ऽभूज्जिनेश्वरः ॥ १३ ॥

स एव कल्पद्रुफले क्षीणे कालप्रभावतः ॥
भारतान् दुःखितान् दृष्ट्वा कलिकल्मपरायणान् ॥ १४ ॥
कारुण्याद्युग्मजातानां छित्त्वा धर्मं पुरातनम् ॥
वर्णाश्रमविभागं च तत्संस्कारविधिं पुनः ॥ १५ ॥
कृषिवाणिज्यशिल्पादिव्यवहारविधिं तथा ॥
नीतिमार्गं च भूपानां पुरपट्टनसंस्थितिम् ॥ १६ ॥
विद्याः सर्वाः क्रियाः सर्वाः ऐहिकामुष्मिका अपि ॥
प्रादुश्चकार भगवान् लोकानां हितकाम्यया ॥ १७ ॥

શ્રેણિક રાજાનો પ્રશ્ન સાંભળીને ભગવાન્ મહાવીર સ્વામી બોલ્યા કે મગધ દેશના રાજન્! આ યુગમાં આદિરાજા જિનેશ્વર ભગવાન્ ઋષભ દેવજી થયા તેમણે જાણ્યું કે–કાળના પ્રભાવથી કલ્પવૃક્ષને ફળ થતાં નથી વળી કલિકાળના કપટથી વિંટળાએલી ભારતી પ્રજા ઘણીજ દુઃખી છે, માટે દયા આવવાથી યુગલિયાંના પુરાતન ધર્મને ભેદી સંસ્કાર વિધિએ સહિત વર્ણ તથા આશ્રમ એ પ્રકારના વિભાગ પાડ્યા ખેતી, વેપાર, શિલ્પાદિક કલાઓ, તથા વ્યવહારવિધિ અને રાજાઓનો નીતિ માર્ગ, પુર તથા નગરોની વ્યવસ્થા, તથા આ લોકની અને પરલોકની સઘળી વિદ્યાઓ તથા ક્રિયાઓ પણ, લોકોના હિતને માટે ભગવાન્ ઋષભ દેવજીએ પ્રકટ કરી.

तत्पुत्रो भरतश्चक्रे निधाय हृदि तद्वचः ॥
निधाननवकं प्राप्तः नीतिधर्मादिमर्मवित् ॥ १८ ॥

ભગવાન્ ઋષભના પુત્ર ભરત જેમણે નવનિધાન પ્રાપ્ત કર્યાં

રના અને નીતિ તથા ધર્મ વગેરેના મર્મ જાણ્યા હતા તેમણે પિતાનુ વચન હૃદયમા ધારણ કર્યું અને—

आर्यवेदचतुष्क हि जगत्स्थित्यै चकार सः ॥
पुरुषार्थार्जने दक्षाः यतः स्युर्निखिलाः प्रजाः ॥ १९ ॥
तत्तु कालान्तरे भ्रष्टं जातं हिंसादिदूषितम् ॥
मिथ्यात्विभिर्गृहीतं हि सुविध्यादिजिनान्तरे ॥ २० ॥
तदार्यास्तत्परित्यज्य पूर्वाचार्यविनिर्मिताः ॥
ग्रन्था अनेकशः सन्त्यधुनापि पृथिवीतले ॥ २१ ॥
तानाश्रित्य जनो लोकव्यवहारे प्रवर्तते ॥
एतन्निदानमेतस्य जानीहि मगधाधिप ॥ २२ ॥

इति प्रथमप्रश्नस्योत्तर

તેણે જગતની સ્થિતિ માટે આર્ય વેદ ચતુષ્ટય રચ્યુ જે વડે સઘળી આર્ય પ્રજાઓ પુરુષાર્થ સંપાદન કરવામા કુશળ થઇ પરંતુ કેટલોક સમય જતા પછી સુવિધિનાથ સ્વામીના વખતમા તે મિથ્યાત્વિઓએ ગ્રહણ કર્યું, તેમના હિંસાદિ ધર્મથી દૂષિત થએલુ તે શાસ્ત્ર ભ્રષ્ટતાને પામ્યુ માટે આર્ય પુરુષોએ તેને તજી દીધુ પૂર્વના આચાર્યોએ રચેલા તેમાના અનેક ગ્રન્થો હજી પૃથ્વીતલમા છે અને તેમને આશ્રયીને આર્યજનો લોકવ્યવહારમા પ્રવર્તે છે, હે મગધદેશના રાજન્! મારા કહેવા પ્રમાણે નીતિશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિનુ કારણ તુ જાણજે

इति प्रथमप्रश्नस्योत्तर दत्वा जगत्प्रभुः ॥
प्रश्नान्तरसमाधान यथा चक्रे तथोच्यते ॥ २३ ॥

જગત્પ્રભુ મહાવીર ભગવાને એ પ્રકારે શ્રેણિક રાજાને પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીને બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી તેના અંતઃકરણનું સમાધાન જે પ્રકારે કર્યું તે પ્રકાર વર્ણવે છે—

अथ नृपगुणाः ॥

तत्रादावुपयोगित्वान्नृपाणां मंत्रिणां गुणाः ॥
प्रकाश्य च तथा तेषामेव शिक्षाश्च काश्चन ॥ २४ ॥
अव्यंगो१ लक्षणैः पूर्णः२ रूपसंपत्तिभृत्तनुः३ ॥
अप्रद्वे४ जगद्रोजस्वी५ यशस्वी६ च कृपापरः७ ॥२५॥
कलासु कृतकर्म्मा च८ शुद्धराजकुलोद्भवः९ ॥
वृद्धानुग१० स्त्रिशक्तिश्च११ प्रजारागी१२ प्रजागुरुः१३ ॥२६॥
समर्थनः पुमर्थानां त्रयाणां सममात्रया१४ ॥
कोशवान्१५ सत्यसंधश्च१६ चरदृग्१७ दूरमंत्रदृक्१८॥२७॥
आसिद्धिकर्मो१९ द्योगी च२० प्रवीणः शस्त्र२१ शास्त्रयोः२२ ॥
निग्रहा२३ नुग्रहपरो२४ निर्लंचो दुष्टशिष्टयोः ॥ २८ ॥
उपायार्जितराज्यश्री२५ र्दानशीलो२६ ध्रुवंजयी२७ ॥
न्यायप्रियो२८ न्यायवेत्ता२९ व्यसनानां व्यपासकः३० ॥ २९ ॥
अवार्यवीर्यो३१ गांभीर्यौ३२ दार्य३३ चातुर्यभूषितः३४ ॥
प्रणामावधिकक्रोधः३५ सात्विक३६ स्तात्विको नृपः ॥ ३० ॥

ગ્રન્થારંભમાં વિશેષ ઉપયોગી જાણીને પ્રથમ રાજા તથા મંત્રિના

સ્વાભાવિક ગુણો અને કેટલીક શિક્ષાઓ નિરૂપણ કરી છે, શુભ લક્ષણ યુક્ત, ખોડ વગરનો, શરીરે રૂપાળો, મત્સરહિત, ઓજસ્વી, યશવાળો, કૃપાળુ, કળાવાન, શુદ્ધ ગજકુળનુ બીજ, વૃદ્ધોની સેવા કરનારો ત્રણે [1]શક્તિવાળો, પ્રજાપર પ્રીતિ રાખનાર, પ્રજાઓ નો સ્વામી, સમાન અંગથી પુરૂષના ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ ત્રણે પુરૂષાર્થને સમર્થન કરનાર, ભંડારવાળો, વચન પાળનારો, જાસુસો મા રફત તપાસ રાખનાર, દૂરદેશી, કાર્યસિદ્ધિ પર્યંત કામ કરનાર, ઉદ્યોગી, નમ્ર તથા શાસ્ત્રમા પ્રવીણ, દુષ્ટ તથા શિષ્ટને નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવામા તત્પર, લાચ નહિ લેનારો, ઉપાયથી રાજ્યલક્ષ્મીની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરનારો, ત્યાગ, અવશ્ય જીત મેળવનારો, ન્યાયપ્રિય, ન્યાયવેત્તા, વ્યસનોને ફેડનારો, પુંડકા બળવાળો, ગભીર, ઉદાર, ચતુર, ક્ષમા માગતા સુધી કોપ કરનારો, સત્વગુણી તથા તત્વવિદ્યાને જાણનાર, એટલા ગુણવાળો રાજા હોવો જોઇએ

नृपाणा नियमशिक्षा

देवान् गुरून् द्विजाश्चैव कुलवृद्धेष्टांश्च लिंगिन ॥
विहाय भवनान्येषा न विधेया नमस्कृति ॥ ३१ ॥
न स्पृष्ट क्वापि भोक्तव्य नान्येन सह भोजनम् ॥
न श्राद्धभोजन कार्यं भोक्तव्य नान्यवेश्मनि ॥ ३२ ॥
अगम्यास्पृश्यनारीणां विधेयो नैव सगम ॥
परेण धारित वस्त्र नो धार्यं भूषण तथा ॥ ३३ ॥

---

[1] પ્રભાવ શક્તિ મંત્ર શક્તિ અને ઉત્સાહ શક્તિ

शयनं परशय्यायामासनं च परासने ॥
परपात्रे भोजनं च वर्जयेत्सर्वदा नृपः ॥ ३४ ॥
नैवारोप्या गुरून्मुक्त्वा स्वशय्यासनवाजिषु ॥
स्वे रथे वारणे चैव पर्याणिक्रोडएव च ॥ ३५ ॥
कांजिकं कथितान्नं च यवान्नं तैलमेव च ॥
न भोक्तव्यं कचिद्राजा पंचोदुंवरजं फलम् ॥ ३६ ॥

દેવ, ગુરૂ, બ્રાહ્મણ, કુલવૃદ્ધ તથા સાધુ એટલા સીવાય રાજાએ કોઈને નમસ્કાર કરવો નહિ, કોઈએ સ્પર્શ કરેલુ અન્ન તેણે ખાવું નહિ તેમ કોઈના ભેગાં જમવા બેસવું નહિ શ્રાદ્ધનુ અન્ન જમવુ નહિ, પારકે ઘેર પણ જમવા ન બેસવુ. નહિ ગમન કરવા યોગ્ય અને અડકી ન શકાય તેવી સ્ત્રીઓનો સગ રાજાએ કરવો નહિ બીજાએ પેહેરેલુ વસ્ત્ર તથા ઘરેણુ રાજાએ ન પેહેરવુ. પારકી શય્યામાં સુવું નહિ, બીજાના આસનપર બેસવુ નહિ, અને પારકા વાસણમા જમવાનુ સર્વદા ત્યાગ કરવુ, પોતાને બેસવાના આસન શય્યા ઘોડા રથ હાથી વિગેરે વાહનોપર ગુરૂ જન સિવાય રાજાએ બીજાને બેસાડવુ નહિ કાંજી, કોહેલું અન્ન, જવ તેલ અને પાંચ ઉદંબર જાતિના ફળ એટલા અન્ન રાજાએ ભક્ષણ કરવાં નહિ

नृपाणां नीतिशिक्षा ॥

अपराधसहस्रेऽपि योषिद्द्विजतपस्विनां ॥
न वधो नांगविच्छेदस्तेषां कार्यः प्रवासनम् ॥ ३७ ॥
देवद्विजगुरूणां च लिंगिनां च सदैव हि ॥

अभ्युत्थाननमस्कारप्रभृत्या मानमाचर ॥ ३८ ॥
धर्मार्थकामान् संदध्या अन्योन्यमविरोधितान् ॥
पालयस्व प्रजा सर्वा स्मृत्वा स्मृत्वा क्षणे क्षणे ॥३९॥
मन्त्रिभि सेवकैश्चैव पीड्यमाना प्रजा नृप ॥
क्षणे क्षणे पालयेथा प्रमाद तत्र माचर ॥ ४० ॥
दत्त्वा न लोभत केचिश्च क्रोधाशाभिमानत ॥
दोषानुसारी दंडश्च विधेय सर्वदा त्वया ॥ ४१ ॥
हितवालस्य सदा कार्यं नीत्या कोषस्य वर्द्धनम् ॥
प्रजाया पालन नीत्या नीत्या राष्ट्रहित पुन ॥ ४२ ॥
कदापि न हि मोक्तव्यो नीतिमार्गो हितेच्छुभि ॥
स्यादन्यायरंजितो भूप इहामुत्र च दु खभाक् ॥ ४३ ॥

यदुक्त —

दुष्टस्य दंड सुजनस्य पूजा
न्यायेन कोशस्य च सम्प्रवृद्धि ।
अपक्षपातो रिपुराष्ट्ररक्षा
पंचैव यज्ञा कथिता नृपाणाम ॥ ४४ ॥

સ્ત્રી, બાળક અને તપસ્વીઓએ અનેક અપરાધ કર્યા હોય તેમ છતાં મારી નાખવાની અગ અગ છેદવાની શિક્ષા કરી નહિ પણ તેમને દેશ નીકાલ કરવા હેત જાણવું ગુરુ તથા સાધુઓ માતા પિતા નમસ્કાર વગેરે આદર સત્કાર કરી માન આપવું ધર્મ અર્થ તથા કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થમા પરસ્પર વિરોધ ન આવે એવી રીતે સાધવા ક્ષણે ક્ષણે સઘળી પ્રજાનો પાલન કરી ... પાલન કરવું મંત્રિઓ તથા સેવકોથી પીડાતી પ્રજાઓનું

કરવામા જરા આળસ કરવું નહિ વળી હે રાજન્! લોભ,—ક્રોધ તથા અભિમાનથી કોઇનો દંડ કરવો નહિ. પણ હમેશાં તેમના ગુનાના પ્રમાણમાં શીક્ષા કરવી પોતાનુ હિત ઇચ્છનાર રાજાઓએ પ્રજા પાલન દેશ આબાદી તથા પૈસાનો જમાવ નીતિથી કરવો; કદી પણ તેણે ન્યાય માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરવુ નહિ. અન્યાય કરનાર રાજા આ લોક તથા પર લોકમા દુઃખ ભોગવે છે. કહ્યું છે કે—અપરાધિને દંડ, સત્પુરૂષને સત્કાર, ન્યાય માર્ગથી ભંડારનો વધારો, અપક્ષપાત તથા શત્રુઓથી દેશનુ રક્ષણ એ પાચ રાજાઓના યત્ન કહ્યા છે.

अंगरक्षान्सौविदल्लान् मंत्रिणो दंडनायकान् ॥
सूपकारान् द्वारपालान् कुर्याद्वंशक्रमागतान् ॥ ४५ ॥
वर्जयेत्मृगयां द्यूतं वेश्यां दासीं परस्त्रियः ॥
सुरां वचनपारुष्यं तथा चैवार्थदूषणम् ॥ ४६ ॥
वृथार्थदंडपारुष्यं वाद्यं गीतं तथाधिकम् ॥
नृत्यावलोकनं भूयो दिवा निद्रा च संततम् ॥ ४७ ॥
परोक्षनिंदा व्यसनान्येतानि परिवर्जयेः ॥
न्यायान्यायपरामर्शे नीरक्षीरविवेचने ॥ ४८ ॥
न पक्षपातो नोद्वेगस्त्वया कार्यः कदाचन ॥
स्त्रीणां श्रीणां विपक्षाणां नीचानां रसितागसां ॥ ४९ ॥
मूर्खाणां चैव लुब्धानां मा विश्वासं कृथाः क्वचित् ॥
देवगुर्वाराधने च स्वप्रजानां च पालने ॥ ५० ॥
पोष्यपोषणकार्ये च मा कुर्यात्प्रतिहस्तकान् ॥
कार्यः संपदि नोत्सेको धैर्यछेदो न चापदि ॥ ५१ ॥
एतद्द्वयं निगदितं बुधैरुत्तमलक्षणम् ॥
शास्त्रैर्दानैः प्रपाभोज्यैः प्रासादैश्च जलाशयैः ॥ ५२ ॥

यशस्कारे रमाभिश्च पूरयेत्सकलामिला ॥
घातयेच्छत्रुवर्गांश्च पोषयेत्सुहृदन्वयं ॥ ५३ ॥
शक्तित्रिकमुपायानां चतुष्कं चाङ्गसप्तकं ॥
वर्गत्रयं सदैतानि रक्षणीयानि यत्नतः ॥ ५४ ॥
तत्र प्रभूत्साहमन्त्राः शक्तयः समुदाहृताः ॥
उपायाः सामदामौ च दण्डभेदाविति क्रमात् ॥ ५५ ॥
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥
सप्ताङ्गानीति राज्यस्य प्रकृतिश्चापि माः कचित् ॥ ५६ ॥
षड्गुणाश्च समाख्याता राज्यस्तम्भोपमा इमे ॥
सन्धिविग्रहयानासनाश्रयद्वैधभावना ॥ ५७ ॥
पालयेच्च प्रजाः सर्वाः स्वपरापेक्षयोज्झितः ॥
दुष्टान् प्रजापीडकांश्च तथा राज्यप्रद्वेषिणः ॥ ५८ ॥
गुरुदेवभिदः शत्रून् चोरान् प्राणैर्वियोजयेत् ॥
सर्वदा दण्डनीयाश्च लञ्चाग्राहिनियोगिनः ॥ ५९ ॥
यथा स्युः सुखिनाः सर्वाः प्रजाः कार्यं तथा सदा ॥
इत्यसौ भवता शिक्षा करणीया दृढात्मना ॥ ६० ॥

અંગ રક્ષક, કુબુદ્ધિઓ, મંત્રિ, ચોર, ગોઇયા તથા દ્વારપાળો વગેરે પાસે રાખવા નહિ. રાજાએ શિકાર, જુગટુ, વેશ્યા ગામી અને પરસ્ત્રીઓનો સંગ કદી કરવો નહિ. દારૂ વચનનું કઠોરપણું અને મિથ્યા વ્યયનો રાજાએ ત્યાગ કરવો. વગર કાન્યે દંડવું, નિ [illegible] પણું [illegible] વતવાનો [illegible], વારે વાર નાચ જોવા તથા રમવા વિગેરે અને પરોઢ નીંદ એટલા વ્યસન તેણે તજવાં. હંસ દુધ તથા પાણીને જેમ જુદા પૃથક્કરણ કરે છે તેમ રાજાએ ન્યાય અને અન્યાય જોવામાં પક્ષપાત તેમ ઉદ્વેગ કદી કરવો નહિ. શ્રી, લક્ષ્મી,

શત્રુ, નીચ તથા દારૂના અપરાધિઓ અને મૂર્ખ તથા લોભીઓનો પણ કદી વિશ્વાસ કરવો નહિ. દેવ તથા ગુરૂની સેવા, પ્રજાનું પાલન અને પોષ્ય વર્ગના પોષણનુ કામ બીજાના હાથમાં સોપવુ નહિ. સંપત્તિ સમયમા છકી જવું નહિ તેમ વિપત્તિમાં ધીરજ ન છોડવી; એ બેઉ લક્ષણ વિદ્વાનોએ ઉત્તમ ગણેલાંછે. યશને કરવાવાળા તથા અસભ્ય શાસ્ત્ર, દાન, ભોજનશાળાઓ, પરબો, પ્રાસાદો તથા જળાશયોથી પૃથ્વીને શણગારવી. શત્રુઓના વંશજોનો નિર્મૂલ કરવો, મિત્રના વંશનું પોષણ કરવુ; ત્રણ શક્તિઓ, ચાર ઉપાય, સાત અંગ, અને ત્રિવર્ગ એટલાંનુ પ્રયત્નવડે નિરન્તર રક્ષણ કરવુ. ઉત્સાહ, મંત્ર તથા બળ એ ત્રણ શક્તિઓ કહેલીછે. સામ, દામ, દંડ તથા ભેદ એ ચાર ઉપાયછે, અને સ્વામી, પ્રધાન, સુહૃદ, કોશ, રાષ્ટ્ર (દેશ) કીલ્લા તથા સૈન્ય એ રાજાઓનાં સાત અંગ છે. કેટલાક પ્રકૃતિને રાજાનું આઠમુ અંગ ગણે છે સંધિ વિગ્રહ, યાન, આસન, આશ્રય અને દ્વૈધીભાવ એ છ ગુણોને રાજ્યના સ્તંભની ઉપમા આપેલી છે. મારા તારાની અપેક્ષા વિના સર્વ પ્રજાનું પાલન કરવુ; દુષ્ટ, પ્રજા પીડનારા, રાજ્યાભિલાષી, દેવ ગુરૂનો નાશ કરનારા, શત્રુ અને ચોરોને મારી નાંખવા. લાચ લેનારા અધિકારીઓને હમેશા શિક્ષા કરવી. રાજન્! તારે દ્રઢપણે રહી ઉપર બતાવેલી શિખામણ ધારણ કરવી. અને જેમ બને તેમ પોતાની સઘળી પ્રજાઓ સુખથી રહી શકે તેમ કરવું.

मंत्रिगुणाः

कुलीन कुशलो धीरो दाता सत्यसमाश्रितः ॥
न्यायैकनिष्ठो मेधावी शूरः शास्त्रविचक्षणः ॥ ६१ ॥

सर्वव्यसननिर्मुक्तो दण्डनीतिविशारद ॥
पुरुषान्तरविज्ञाता सत्यासत्यपराक्रम ॥ ६२ ॥
कृतापराधसौदर्ये शत्रावपि समाशय ॥
धर्मकर्मरतो नित्यमनागतविमर्शक ॥ ६३ ॥
आस्तिक्यादिमतिषु चतसृष्वपि दृढधी ॥
भक्त षड्दर्शनेष्वेव गुरुदेवाद्युपासक ॥ ६४ ॥
नियमाचारनिरत पापकर्मपराङ्मुख ॥
सदा विचारयेन्न्याय क्षीरनीरविवेचनम् ॥ ६५ ॥
कुलक्रमागत मन्त्र नृपयोग्यमुदीरयेत् ॥
ईदृश पुरुषो मन्त्री जायते राज्यवृद्धिकृत् ॥ ६६ ॥

સત્કુળમા ઉત્પન્ન થએલો, ધીરજવાન્ દાનેશરી, સત્યવાદી, ન્યાયી, બુદ્ધિમાન ગણી, શાસ્ત્રને જાણનારો નિર્વ્યસની, દંડનીતિને જાણનાર પુરુષ પરીક્ષક, સત્યાસત્ય ખોળવામાં પરાક્રમી, મિત્ર તથા શત્રુના અપરાધમા સમાન આશયવાળો, ધર્મ કાર્યમા તત્પર, હમેશા ભવિષ્યનો વિચાર કરનાર આસ્તિક્ય આદિ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમાં દૃઢ બુદ્ધિવાળો ષટ્ દર્શનને ભજનારો, ગુરુ તથા દેવાદિકનો ઉપાસક, સદાચાર પાળનારો, પાપ કર્મ થકી વિમુખ, ક્ષીર તથા નીરની પેઠે ન્યાયને વિચારનાર, કુળ પરંપરાથી ચાલતા આવેલા યોગ્ય મંત્ર બતાવનાર એટલા ગુણ યુક્ત મંત્રી રાજ્યને વૃદ્ધિ કરનારો થાય છે

मन्त्रिशिक्षा

मोघाद्दोमास्तवोत्सेकाद्दर्पाद्पथि वर्त्तनम् ॥
वर्जनीय मन्त्रामात्यैर्वाच्य नित्य यथाहितम् ॥ ६७ ॥

व्यवहारे न कस्यापि पक्षः कार्यस्त्वयानघ ॥
प्रजाहितैकनिष्टत्वं धारणीयं निरंतरं ॥ ६८ ॥
परामर्शं विधायोच्चैः राज्यांगेषु च वैरिषु ॥
तथा कार्यं यथा स्वामिकार्ये हानिर्न जायते ॥ ६९ ॥

ક્રોધથી, લોભથી, ઉત્સેકથી અથવા દર્પથી મંત્રિએ અવળે માર્ગે કદિ ચાલવું નહિ, રાજાનું જે પ્રકારે હિત થાય તેજ પ્રકારે મંત્રિએ બોલવું. હે પાપરહિત ! વ્યવહારમાં તારે કોઇનો પણ પક્ષ કરવો નહિ, નિરંતર પ્રજાના હિત તરફજ લક્ષ રાખવો. રાજ્યના અંગો તથા શત્રુઓના વિષયમા પુખ્ત વિચાર કરી જેમ રાજ્યને હાનિ ન થાય તેમ વર્તવું

पूर्वोक्ताचरितफलमाह.

नृपामात्यौ यदि स्यातां पूर्वोक्तगुणधारकौ ॥
तदा प्रवर्तते नीतिर्न च स्याद् द्विषदागमः ॥ ७० ॥
पूर्वोक्तशिक्षया युक्तः प्रातरुत्थाय भूपतिः ॥
मंगलातोद्यनादेन स्मरेत्पंचनमस्कृतिम् ॥ ७१ ॥
कृत्वा प्राभातिकं कृत्यं स्नात्वा गत्वा जिनालये ॥
जिनभक्तिं विधायोच्चैः परिच्छदसमावृतः ॥ ७२ ॥
गुरुश्चेत्तर्हि तत्पादनतिं कृत्वा तदग्रतः ॥
स्थित्वा तद्देशनां श्रुत्वाभियुक्तः सुसमाहितः ॥ ७३ ॥
आगत्य च सभामध्ये स्थित्वा सिंहासने ततः ॥
मंत्रियुक्पार्थिवः सर्वराजचिन्हसमन्वितः ॥ ७४ ॥
पश्येत्सभागतान्सर्वान् राज्यकर्माधिकारिणः ॥
सेनापतितलारक्षप्रभृतींश्च चरानपि ॥ ७५ ॥

लक्षणानि स्वकर्माणि चैषा प्रस्तावयोगत ॥
कथ्यन्ते ऽत्र यथा प्रोक्तान्यागमे नीतिकोविदै ॥ ७६ ॥

પૂર્વે દર્શાવેલા ગુણયુક્ત રાજા તથા પ્રધાન જે રાજ્યમાં હોય ત્યાં નીતિનો પ્રચાર થાય છે, તેના રાજ્યમાં પ્રજાઓ આવી રીતના નથી ઉત્તમનીતિવાળા રાજાએ મંગળવાજીંત્રોના નાદ સાંભળતાંજ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને ઉઠી પંચપરમેષ્ઠીના નમસ્કારને સંભારવા પછી તેણે સ્નાન કરી પ્રભાતનું કર્મ આચરી પોતાની સવારી સહિત જિનમંદીરમાં જઈ દ્રવ્ય પ્રકારની ભક્તિ આચરી ગુરૂ નજીક હોય તો તેના ચરણમાં નમસ્કાર કરી સાવધાનતાથી તેમની આગળ યોગ્ય આસનપર બેસી દેશના સાંભળી પછી સઘળા રાજ્ય ચિન્હ ધારણ કરેલા રાજગણ સહિત મહેલ (કચેરી)માં જવું રાજ્ય સભામાં બીજાઓના સેનાપતિની આગળી ગુણો ગુણીના સઘળા લોક વર્ગને તપાસવા. પ્રસ્તુત વિષય છે માટે નીતિશાસ્ત્રીઓએ આગમ-શાસ્ત્રમાં કહેલા એમના લક્ષણો કર્મ અને કહેવાશે

सेनापतिलक्षणानि ॥

तद्यथा'—

सेनापतिर्भवेद्दक्ष यशोदातादिर्महागुण ॥
स्वभावत सन्ततस्तेजस्वी सात्त्विक शुचि ॥ ७७ ॥
यवनादिलिपौ दक्षो म्लेच्छभाषाविशारद ॥
ततो म्लेच्छप्रभृतिषु सामदामाद्युपायरत ॥ ७८ ॥
विचारपूर्वकाभाषो यथावसरवाग्विद् ॥
गंभीरमधुरालापी नीतिशास्त्रार्थकोविद ॥ ७९ ॥
जागरूको दीर्घदर्शी सर्वशास्त्ररतःश्रम ॥

ज्ञातयुद्धविधिश्चक्रव्यूहाव्यूहविशेषवित् ॥ ८० ॥
साचाहिंत्यस्यापि तूर्णं दंभादंभादिभाववित् ॥
प्रत्युत्पन्नमतिश्चौरोऽमूढः कार्यशतेष्वपि ॥ ८१ ॥
स्वामिभक्तः प्रजाभ्रेष्ठः प्रसन्ननयनाननः ॥
दुर्दर्शनो द्विषां वीररसावेशे भयंकरः ॥ ८२ ॥
लंचादिलोभानाकृष्टः स्वामिकार्यैकसाधकः ॥
सल्लक्षणः कृतज्ञश्च दयालुर्विनयी नयी ॥ ८३ ॥
जेतव्यदेशे निम्नोच्चजलशैलादिदुर्गवित् ॥
नानाविषमदुर्गाणां भंगादानादिमर्मवित् ॥ ८४ ॥
संधाने प्रतिभिन्नानां संहतानां च भेदने ॥
उपायज्ञो प्रयासेन द्विषतैवं द्विषं जयेत् ॥ ८५ ॥

સેનાપતિ ડાહ્યો, બળવાન અને અનેક યશ સંપાદન કરેલો હોવો જોઈએ, હમેશા ગરમ મીજાજનો, તેજસ્વી, સત્વગુણી, પવિત્ર, યવન આદી અનેક લીપીયોને લખી વાંચી જાણનાર, મ્લેચ્છ ભાષાઓનુ જ્ઞાન ધરાવનાર, મ્લેચ્છાદિ અન્ય વર્ણને સામ દામાદિ ભેદથી વશ કરનાર, અવસરને શોભે તેવી વિચાર પૂર્વક બોલનાર અને અવસરોચિત વચનને જાણનારો, ગભીર મીઠી મીઠી વાતો કહેનારો નીતિશાસ્ત્રને સંપૂર્ણ જાણનારો, પંડિત, જાગરૂક, દીર્ઘદર્શી સર્વ શાસ્ત્રને જાણનાર, યુદ્ધમાં ચક્ર વ્યૂહાવ્યૂહાકાર સૈન્યને ગોઠવવામા કુશળ અને તેના ભેદને જાણનારો, આકાર ગુપ્ત મનુષ્યના કપટના તેમજ પ્રમાણિકપણાના અભિપ્રાયને જાણનારો, સમય સૂચકતાવાળો, ચોરના જેવી દૃષ્ટિવાળો, સેંકડો કાર્યમાં પણ ચાલાક, રાજ્યભક્ત, પ્રજાપ્રિય, પ્રસન્ન નેત્ર તથા મુખવાળો, શત્રુઓને તાપ ઉપજાવે તેવા દેખાવવાળો, વીરરસના આવેશમાં ભયંકર લાગે તેવો, લાંચ વગેરે લાલચોથી લોભાય નહિ

તેવો પોતાના સ્વામીનુ કાર્ય સાધવામા કુશળ, સારા લક્ષણવાળો, કૃતજ્ઞી ત્યાગી સ્ત્રિ, ન્યાયી, જીતના યોગ્ય પ્રદેશની નીચી, ઉચી જમીન, જનાશયો, સેનાદિ ક્રીયાઓ વગેરેને જાણવાવાળો, અનેક પ્રકારે વિષમ ગડાવના કિલ્લાઓને વીગીતે તોડના અથવા જીતના, તેના મર્મને જાણનાર, શત્રુઓને સધી કરાવાના અને મિત્રોને તુટ પાડનાના ઉપાયોને જાણનાર, શત્રુને શત્રુઓવડે પ્રયાસથી જીતનાર એટના ગુણવાળો સેનાપતિને યોગ્ય છે

सेनापतिशिक्षा

त्वया परबलावेशो बुध्या बाहुबलेन च ॥
भजनायो विधेयो न विश्वास कस्यचित् पर ॥ ८६ ॥
परस्य मडल प्राप्य कार्या नानवधानता ॥
अल्पे ऽपि परसैन्ये च महान् काय उपक्रम ॥ ८७ ॥
देश काल बल पक्ष षड्गुण्य शक्तिसगम ॥
विलोक्य भवता शत्रुरभियोज्यो न चान्यथा ॥ ८८ ॥
स्वस्वामिन जयो देय काय स्वप्राणरक्षण ॥
दण्डनायकमुत्कृष्टमित्येव शिक्षयेद्गुरु ॥ ८९ ॥

બુદ્ધિબળથી કિવા બાહુબળથી શત્રુ લશ્કરને તોડી પાડવુ શત્રુઓનો ભરોસો રાખવો નહિ પરરાજ્યમા જઈને જરા પણ ગાફેલ થવુ નહિ થોડુ પણ શત્રુનુ સૈન્ય જોઇ મોટો ઉપક્રમ કરી રાખવો દેશ, કાળ સૈન્ય, પક્ષ ષડ્ગુણ તથા શક્તિ જોઇને શત્રુઓની સાથે લડવુ વગર વિચાર યુદ્ધ કરવુ નહિ પોતાના રાજાને જય આપવો અને પોતાના પ્રાણનુ રક્ષણ કરવુ એ પ્રકારે ઉત્તમ દડનાયકને ગુરુ શીખવે છે

सामान्यतः सर्वेषां कर्माधिकारिणां तत्कर्म-बोधिकाः शिक्षाः

कुलीनाः कुशला धीराः शूराः शास्त्रविशारदाः ॥
स्वामिभक्ता धर्म्मरताः प्रजावात्सल्यशालिनः ॥ ९० ॥
सर्वव्यसननिर्मुक्ताः शुचयो लोभवर्जिताः ॥
समाशयाश्च सर्वेषु नृपवस्तुसुरक्षकाः ॥ ९१ ॥
परापेक्षाविनिर्मुक्ताः गुरुभक्ताः प्रियंवदाः ॥
महाशया महाभाग्याः धर्मे न्याये सदा रताः ॥ ९२ ॥
अप्रमादाः प्रसन्नाश्च प्रायः कीर्तिप्रिया अपि ॥
कर्माधिकारे योग्याः स्युरीदृशाः पुरुषाःपरं ॥ ९३ ॥
इतिसामान्यतःसर्वेषांकर्माधिकारिणांलक्षणानि
स्वामिना यदि यत्कर्म न्यस्तं विश्वासतस्त्वयि
अत्र प्रमादो नो कार्यो विधेयं स्वामिवांछितम् ॥ ९४ ॥
प्रजा न पीडनीयास्तु स्वयं पन्दुर्न कर्म च ।
अर्जनीयं नयाद्वित्तं न हेयं सत्यमुत्तमम् ॥ ९५ ॥
प्रजाधने नृपस्वे च न कार्या कर्हिचित्स्पृहा ।
एव शिक्षा सदा देया सर्वकर्माधिकारिषु ॥ ९६ ॥

હવે સામાન્યથી સર્વ રાજ્યકારભાગીઓના લક્ષણો કહે છે—કુલીન, કુશળ, ધીર, શુરવીર, શાસ્ત્રજ્ઞ, સ્વામીભક્ત ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા પ્રજાનુ ભલું ચાહનારા, સર્વ વ્યસન રહિત, પવિત્ર, નિર્લોભી, સર્વ પ્રત્યે સમભાવવાળા, રાજાની વસ્તુઓનું રક્ષણ કરવાવાળા પારકાની આશા નહિ રાખનારા, પ્રિય બોલનારા, મહાશય, ભાગ્યશાળી, સર્વદા

ક્ષમ તથા ન્યાયી અનુરાગી, આળસ વગરના, આનંદી, બાંધા કી ર્તિના ભુખ્યા, એટલા ગુણવાળા પુરૂષો રાજાની નોકરીમા રહવા યોગ્ય છે, સઘળા નોકર વર્ગના એ સામાન્ય લક્ષણ કહ્યા સ્વામિએ વિશ્વા સથી જે કામ સોપ્યુ તેમા પ્રમાદ ન કરતા તેની ઇચ્છા પ્રમાણે અ વશ્ય કરવુ પ્રજાને પિડવી નહિ અને રાજાનુ કાર્ય બગાડવુ નહિ, ન્યા યથી ધન મેળવવુ, કોઇ દિવસ સર્વોપરી સત્યને છોડવુ નહિ પ્રજા તથા રાજાના ધનપર કદિ ઇચ્છા કરવી નહિ ઉપર પ્રમાણે સર્વ નોકર વ ર્ગને સામાન્ય શીખામણ આપવી

दूतलक्षणानि

मद्याम्लक्टुतिक्तेषु वाग्भेदेषु विचक्षणा ॥
औपत्तिक्यादिर्धीयुक्ता शीघ्रकार्यविधायिन ॥ ९७ ॥
विनीता स्वामिभक्ताश्च स्वामिकार्यैकतत्परा ॥
चवमायासु दक्षाश्च प्रायेण स्युर्द्विजाक्षरा ॥ ९८ ॥

મીઠી, ખાટી, તીખી તથા કડવી એ નામ ના વાણીભેદમા વિ ચક્ષણ સમય સુચકના આદી બુદ્ધિ વાળા, શીઘ્ર કાર્ય કરનાર, વિનય વાળા, સ્વામિભક્ત, ધણીના કાર્યમા તત્પર, નવ રીતિના જ્ઞાન વાળા એવા બ્રાહ્મણો ઘણુ કરીને દૂત થવાને લાયક હોય છે

स्वस्वामिने वृथोत्साहो न श्रेयो रमसा कदा ॥
परप्रसादो नापेक्ष्य कार्यं सत्यनिराद्रराम् ॥ ९९ ॥
स्वामिप्रतापसंवृद्धि कार्या सर्वत्र च त्वया ॥
सात्यान्यभावं नाचर्यं यस्मात्स्वाम्यर्थसाधकम् ॥१००॥
नैगा विज्ञापन सम्यक् श्रुत्वा मंत्रियुता नृप ॥

हिताहितं विविच्याथ कुर्याद्राष्ट्रहितं भृशं ॥ १०१ ॥

इत्याचार्य श्रीहेमचन्द्रविरचिते चौलुक्यवंशभूषणकुमारपालशुश्रूषित लघ्वर्हन्नीतिशास्त्रे भूमिकाभूपालादिगुणवर्णनोनाम प्रथमोऽधिकारः ॥ १ ॥

ઉતાવળથી પોતાના સ્વામિને ખોટો ઉત્સાહ કદી આપવો નહિ, પારકી મેહેરબાનીની કદી આશા રાખવી નહિ, સ્વામિ પાસે ખરેખરૂં કહી દેવુ પોતાના રાજાના પ્રતાપની સર્વ સ્થળે અત્યંત વૃદ્ધિ કરવી. બીજાનો ભાવ જાણી લઇ જેથી સ્વામિનો અર્થ સધાય એટલુંજ કહેવું. પ્રધાન સાથે રાજાએ પણ એ દુતોનુ વિજ્ઞાપન રૂડે પ્રકારે સાભળી હિતાહિતનો વિચાર કરી દેશનુ અત્યત હિત થાય તેમ કરવું. ચૌલુક્ય વંશના ભૂષણ રૂપ કુમારપાળ રાજાએ સાભળેલા અને આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રે રચેલા અર્હન્નીતિ શાસ્ત્રમાંથી ભૂમિકા તથા ભૂપાલ ઇત્યાદિ પુરૂષોના ગુણના વર્ણન રૂપ આ પ્રથમ અધિકાર થયો.

जगन्नाथं सनाथं चाद्भुतलक्ष्म्योर्जितप्रभं ॥
प्रत्यूहनाशने दक्षमाजितं समुपास्महे ॥ १ ॥
पूर्वाधिकारे यत्प्रोक्तं हिताहितविचारणं ॥
नीतिप्रवर्त्तनं कृत्यं भूपालस्य तदुच्यते ॥ २ ॥

આશ્ચર્ય યુક્ત લક્ષ્મીથી શોભિતા એવા અને દરેક વિઘ્નને નાશ કરવામા કુશળ એવા કૃપાળુ જગતના નાથ અજિત ભગવાનને હું ઉપા-

સઘળુ પ્રથમના અધિકારમા એમ કહી ગયા કે હિતાહિતનો વિચાર કરવો તેના સબંધમા નીતિના પ્રવર્તકરૂપ રાજાનુ કાર્ય કહે છે

तत्रादौ नृपेण विचारणा कुत्र कथं कैश्च कर्त्तव्येत्याह ॥

પ્રથમ રાજાએ ક્યા સ્થળમા, કઈ રીતે અને કોની સાથે વિચાર કરવો તે બતાવે છે

उद्याने विजने गत्वा प्रसादे वा रहःस्थितः ॥
मंत्रयेन्मंत्रिभिर्मंत्रं भूयः स्वस्थः समाहितः ॥३॥ यतः—
मंत्रभेदे कार्यभेदः पार्थिवानां प्रजायते ॥
स्तोमंत्रणेऽखिलान् मंत्रभेदकांश्चापसारयेत् ॥ ४ ॥

મનુષ્ય વગરના ઉદ્યાનમા કિંવા મેહેલના એકાન્ત ભાગમા જઈ રાજાએ મંત્રિઓની સાથે ઘણી સાવધાનતાથી અને સ્વસ્થ ચિત્તથી વારંવાર સંવાદ વિચારવો વાત ફુટવાથી રાજાઓનુ કાર્ય બગડે છે, માટે બીજાને વાત કહીદે એવા મંત્રણા ચાડિયાઓને આસપાસથી કાઢી મુકવા

विचारानन्तरं नीत्या राष्ट्रहितं कार्यं । तत्र नीतिः कतिधेत्याह॥

વિચાર કર્યા પછી નીતિવડે દેશનુ હિત કરવુ તે નીતિ કેટલા પ્રકારની તે કહે છે

नीतिस्त्रिधा युद्धदण्डव्यवहारैरुदाहृता ॥
तत्राद्या कार्यकालीना मध्यान्त्या च निरंतरा ॥ ५ ॥

યુદ્ધ, દંડ તથા વ્યવહાર, એ ત્રણ પ્રકારની નીતિ છે તેમાં

યુદ્ધ નીતિનો અવસરે ખપ પડે છે; અને વ્યવહાર તથા દંડ નીતિનો ઉપયોગ સતત થયાં કરે છે.

तत्र तावद्यथोद्देशनिर्देशेन युद्धनीतिवर्णनावसरेसंध्यादिगुणानानुपयोगित्वात्स्वरूपमुच્यते ॥

હવે અહીં ઉદ્દેશ નિર્દેશથી યુદ્ધ નીતિના વર્ણનનો પ્રસ્તાવ હોવાથી સંધિ, વિગ્રહ ઇત્યાદિ ગુણોનો ઉપયોગ જાણી તેમનાં સ્વરૂપ લક્ષણ કહીએ છિયે.

संधिर्व्यवस्था वैरं च विग्रहः शत्रुसन्मुख ॥
गमनंयानयाख्यातमुपेक्षणमथासनम् ॥ ६ ॥
द्विधा कृत्वा बलं स्वीयं स्थाप्यं तद्द्वैधमुच्यते ॥
बालेहस्यान्यभूपस्याश्रयणं संश्रयः स्मृतः ॥ ७ ॥
इत्येते षड्गुणा नित्यं चिंतनीया महाभुजा ॥
कालं वक्ष्य प्रयोक्तव्या यथास्थानं यथाविधि ॥ ८ ॥

એક બીજાએ પરસ્પર વ્યવસ્થા કરવી તેનું નામ સંધી, વૈર બાંધવું તે વિગ્રહ, શત્રુના સામા જવુ તે યાન; શત્રુની ઉપેક્ષા કરી પોતાના સ્થાનમાં બેસી રહેવું તે આસન. પોતાના સૈન્યની બે ટુકડીઓ પાડી સ્થાપવી, તે દ્વૈધી ભાવ, શત્રુના ભયથી કોઇ પડોશના બળવાન રાજાનો આશ્રવ લેવો તે સંશ્રય કહેવાય રાજાએ હમેશાં એ ૭ ગુણો ચિત્તમાં ચિંતવી રાખવા; સમય જોઇ જે સ્થળે જેવા વિધિથી જેનો ઉપયોગ પડે તે પ્રયોજવા.

पर्त्तिविभिर्बंधेन परस्परोपकारनियमव्यवस्था संधिः ॥१॥
કોઈપણ સરતોથી પરસ્પર ઉપકારના નિયમોની વ્યવસ્થા બાંધવી તે સંધિ કહેવાય स द्विविध તે સંધિ બે પ્રકારનો सत्यसंधि मायासंधिश्च એક સત્ય સંધિ અને બીજી માયા–કપટથી સંધિ

यदुक्तम् —

तत्रैकः सत्यसंधिः स्याद्यथोक्तं नान्यथा भवेत् ॥
मायासंधिर्द्वितीयस्तु माययायः प्रतन्यते ॥ १ ॥

સત્ય સંધિમાં કરેલા ઠરાવો યથાસ્થિત પાળવામાં આવે છે વાંકું ગોસાતું નથી અને કપટ સંધિમાં પ્રપંચ જાળ પથરાય છે स्वार्थं मित्रार्थं वा युद्धाद्यपकाराचरणं विग्रहः ॥ २ ॥ પોતાને માટે અથવા મિત્રને અર્થ યુદ્ધાદિ અપકાર કરવો તે વિગ્રહ કહેવાય स्वकार्य स्वमित्रस्य वा शत्रुं प्रति साधनार्थंगमनं यानम् ॥ ३ ॥ એકના અથવા મિત્રને વધ શત્રુ પ્રતે સાધનને અર્થ જવું, તે યાન કહેવાય दीनबलयतया मित्रानुरोधेन वोपेक्षासनम् ॥ ४ ॥ ઓછા બળને લઈને મિત્રના અનુરોધથી ઉપેક્ષા કરી તે આસન કહેવાય शत्रुरोधार्थं सेनानी कतिपय बलान्वित एकतो दुर्गबहिस्तिष्ठेदन्यतो राजापि कतिचि सेनाकलितो दुर्गे तिष्ठेत् इति स्वबलस्य द्विधा करणं द्वैधम् ॥ ५ ॥ શત્રુને અટકાવવા માટે કેટલાક લશ્કર સહિત સેનાધિપતિએ એક બાજુથી કિલ્લાની બહાર રહેવું, અને કેટલાક સ લશ્કર યુક્ત રાજાએ બીજી બાજુથી કિલ્લામાં રહેવું આ પ્રકારે લશ્કરના બે ભાગ પાડવા તેને દ્વૈધ કહે છે शत्रुसंकटे सहायेच्छया सांप्रति

कायतिकदुःखनिवृत्यर्थं बलवत्तरान्यभूपाश्रयणं संश्रयः ॥ ६ ॥
શત્રુથી સંકટ જોઈ સહાયની ઇચ્છાએ તાત્કાલિક તથા ભવિષ્યના દુઃખની નિવૃત્તિ માટે બળવાન રાજાઓનો આશ્રય લેવો તે સંશ્રય કહેવાય

एते गुणा यथावसरं यथास्थानं प्रयोगार्हाः, तदेव दर्शयति ॥
ઉપર દર્શાવેલા ગુણો અવસરોચિત યોગ્યસ્થાને પ્રયોજવા, તે બતાવે છે.

आत्मनोऽन्तरं पश्येद्देश्यक्षाविफलं शुभम् ॥
विसर्गणान्यदानि वै संधिं कुर्याद्द्रुतं तदा ॥ ९ ॥
बलेनाच्चमात्मानं तुष्टामात्यादिसंयुतम् ॥
यदा जानाति भूपाल स्तदा कुर्याद्विग्रहम् ॥ १० ॥
विपक्षरक्षदलनोत्साहभून्मूर्जितं बलं ॥
पुष्टं प्रकृष्टं जानीयाद्वीरं यायात्तदा नृपः ॥ ११ ॥
पूर्वार्जिता यदा शक्तिबलहीनः प्रजायते ॥
साम दाम भिदोद्युक्त स्तदासीत प्रयत्नतः ॥ १२ ॥
रिपुं बलिष्ठं दुर्धर्षं यदा मन्येत भूधनः ॥
तदा बलं द्विधा कृत्वा दुर्गं तिष्ठेत्समाहितः ॥ १३ ॥
आत्मानं यदि दुर्गोऽपि रक्षितुं न क्षमो भवेत् ॥
तदा बलिष्ठराजानं धर्म्मिष्ठं संश्रयेद्द्रुतम् ॥ १४ ॥
तत्रापि यदि शंका स्यात्सोपि त्याज्यो ध्रुवं तदा ॥

निःशङ्क समरे स्थित्वा युद्धमेव समाचरेत ॥ १८ ॥
जये च लभ्यते लक्ष्मीर्मरणे च सुरांगना ॥
क्षणविध्वंसिनो कायश्चिंता का मरणे रणे ॥ १९ ॥

શત્રુએ વિગ્રહ જોડ્યું હોય [illegible] હાનિ કરવાની છે, [illegible] અવિચારમાં પડ્યો નામ છે તો તુરત શત્રુની સાથે સંધિ કરવો. આગ[illegible]ય, વિશેષ મનુષ્ય હોય અને લશ્કર સહિત પોતે હોયતો શત્રુની સા[illegible] વિગ્રહ કરવો. શત્રુના [illegible] વામાં [illegible] શક્તિવાળું [illegible] અને તેજવાળું એવી ખાતરી હોયતો અવશ્ય શત્રુના સન્મુખ જવું [illegible] [illegible] ખર્ચી [illegible] હોય અને શક્તિહિન [illegible] હોય તો [illegible] ઉપક્રમ [illegible] વગેરેથી શત્રુ વશ કરવો. શત્રુ બળવાન [illegible] તેવો છે એમ જ[illegible] [illegible] પોતે [illegible] [illegible] નહિ

अथ सामाद्युपायचतुष्कस्वरूप वर्ण्यते ॥
कार्यसिद्धि विग्रागं नाम शनेन साम च ॥

भिन्नताकरणं भेदो मिथो राज्याधिकारिषु ॥ १७ ॥
दंडो हि वधपर्यन्तोपकारः प्रतिपंथिनाम् ॥
स्यादुपायो नरासाध्ये कार्येकार्येन्यथा न च ॥१८॥
सत्कारादरप्रीतिसंभाषणादिभिः सांत्वनं साम ।
स्वर्णश्ववाजिराजतादि दानेन कार्यसाधनं दाम ।
द्रव्यादिलोभदर्शनेन वाक्चातुर्येण वामात्यादीनां ।
परस्परचित्तभेदनोपादनं भेदः ।
धनहरणवधबंधनादिरूपोऽपकारो दंडः ।

મિષ્ટ વચનથી કાર્યની સિદ્ધિ કરવી તેને સામ કહે છે, કંઇ આપીને કાર્ય સિદ્ધિ કરવી તે દામ રાજ્યાધિકારીઓમાં પરસ્પર એક બીજાને ભીન્નતા કરાવવી તે ભેદ, શત્રુને વધ પર્યંતનો અપકાર કરવો તે દંડ. એ ઉપાય મનુષ્યથી અસાધ્ય કાર્યમાં કરવો; અન્યથા તેનું પ્રયોજન નહિ. આદર સત્કાર તથા પ્રીતિ ભરેલા વચનથી શાંત કરવું તે સામ કહેવાય સોનું, હાથી ઘોડા, રૂપુ વિગેરે આપીને કાર્ય સાધી લેવું, તે દામ કહેવાય; દ્રવ્યાદિકનો લોભ દેખાડી અથવા વાણીના ચાતુર્યથી પ્રધાન વિગેરેને ફોડવા તે ભેદ, ધન લઇ લેવું; વધ કરવો, કેદમાં નાંખવું વગેરે અપકાર કરવો તે દંડ કહેવાય

अथसामदामभेदसाध्ये युद्धं नविधेय
मन्यत्र विधेयमिति दर्शयन्नाह ॥
साम्ना दाम्ना च भेदेन जेतुं शक्या यदारयः ॥

तदा युद्धं न कर्तव्यं भूपालेन कदाचन ॥ १९ ॥
संदिग्धो विजयो युद्धेऽसन्दिग्धः पुरुषक्षयः ॥
सत्स्वन्येष्वित्युपायेषु भूपो युद्धं विवर्जयेत् ॥ २० ॥
सामादिभिरसाध्ये त्वनन्यगतिको नृपः ॥
युद्धे प्रगतिकामः स्यात्तस्य तत्कृत्यमुच्यते ॥ २१ ॥
पूर्वं संप्रेष्यते दूतश्चतुर्मुख उपाश्रयी ॥
विपक्षपृथ्वीभावगमागमपरीक्षणे ॥ २२ ॥
सोऽपि गत्वाथ मधुरं पूर्वं वाक्यं निवेदयेत् ॥
तद्गिरौ पुनरप्याश्च तिक्तं तथा कटु ॥ २३ ॥
सिद्धासिद्धौ तदाकारं भाषणेनेङ्गितेन च ॥
सर्वीयचित्ताभिप्रायं वल्गादिकं च सर्वथा ॥ २४ ॥
बुद्धिशक्तिं बलाशक्तिं निर्गमं गमनं तथा ॥
सत्वरं ज्ञात्वा ऽऽगत्य यथावत् स्वामिने वदेत् ॥ २५ ॥
दूतद्वारेण यद्ज्ञातं परेषां समीहितं ॥
तस्य सम्यक् सार्द्धं मन्त्रविद्या भूपो नृप ॥ २६ ॥
यथा कुर्यात्तथा न स्याद्विग्रहो बहुनाशकृत् ॥
केनापि नीतिमार्गेण मनोज्ञ परभूपतिं ॥ २७ ॥
यदि केनाप्युपायेन परस्परमतिर्नो रणम् ॥
तस्य वीरस्य सिद्धः सामर्थ्यं युद्धार्थमागतो भवेत् ॥ २८ ॥

बलिष्ठेन न योद्धव्यं बलिष्ठाश्रयणं विना ॥
तद्युद्धेन जयः प्रायः क्षयश्चानुशयः सदा ॥ २९ ॥
हीनेनापि न योद्धव्यं स्वयं गत्वा च सन्मुखम् ॥
तज्जये तु यशो न स्यात् किंतु हानिः पराजये ॥ ३० ॥

સામ, દામ, અને ભેદથી સાધ્યકાર્યમાં યુદ્ધ ન કરવું, બીજે કરવું એમ બતાવતાં નીચે પ્રમાણે કહે છેઃ—

સામ, દામ અથવા ભેદથી શત્રુઓને જીતી શકાય એમ હોય તો રાજાએ કદી યુદ્ધ કરવું નહિ. લડાઈમાં જય મેળવવો એ નિશ્ચિત નથી, પણ મનુષ્યોનો ક્ષય થશે એ તો નિશ્ચિત છે. તેથી બીજા ઉપાયો હોય તો યુદ્ધનો તો ત્યાગજ કરવો. સામાદિ ત્રણ ઉપાયથી પણ કાર્ય સિદ્ધિ ન થાય તેમ હોય તો, અને અવશ્ય યુદ્ધ કરવુંજ પડશે, એમ જણાય ત્યારે પ્રથમ રાજાએ કેમ કરવું તે બતાવે છે.– પ્રથમ ઉદાર બુદ્ધિવાળા ચતુર દૂતને શત્રુની પાસે મોકલવો. તે શત્રુના સૈન્યની ગોઠવણ અને તેમના આવવા જવાના માર્ગ જાણે એવો હોવો જોઇએ તેણે જઇ પ્રથમ મધુર વાકયોથી શત્રુને પોતાનો અભિપ્રાય નિવેદન કરવો. તેમા ફતેહ ન મળે તો પછી કડવી તથા તીખી વાણી વાપરવી તેના આકાર, ભાષણ તથા ચેષ્ટિત પરથી કાર્ય સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ જાણી લેવી. સર્વથા પ્રકારે શત્રુના વિચારે અભિપ્રાય, તેની બળશક્તિ, બુદ્ધિબળ, કલાશક્તિ, ગમના ગમન વગેરે યથાસ્થિત જાણી લઈ પાછા આવી પોતાના સ્વામિને તે યથાવત કહી દેવું. દૂતદ્વારાએ સામો યુદ્ધની ઇચ્છા કરે છે, એમ જાણ્યા પછી તે રાજાએ મંત્રિવર્ગની સાથે દૃઢ મસલત કરવી એવી ગોઠવણ-

રાખવી કે જેથી સુમા બહુ માણસોની ખુવારી થાય નહિ કોઇ પણ નીતિ માર્ગથી શત્રુનુ મન સતોષ પામે તે કરવુ પણ જો કોઈ પણ ઉપાયથી રણસગ્રામથી તેના પાછા વળે ઓ તે ગગળીઆ હોયો તેની સાથે યુદ્ધમા ઉતરવુ આપણાથી શત્રુ બળવાન હોય તો બીજા બળવાન ગણાનો આશ્રય લીધા સિવાય તેની સાથે કદી યુદ્ધ કરવુ નહિ કેમ બળવાનની સાથે યુદ્ધ કરવાથી જય આવ થતો નથી ને ક્ષય તથા પશ્ચાતાપ થાય છ પોતાથી હીન હોય તેના સામા પ્રત્યક્ષ ગણ્યે ગયો યુદ્ધ કરવુ નહિ, કારણ કે તેો છતવાથી જગતમા યશમળતો નથી પ તુ પરાજય થવાથી હાનિ તો થાયજ अत्र स्वयमिति पत्रे नात्रद्ययेक कार्ये सेनानी प्रेष्य तज्जयो विधेय इत्यादित्तम् ‌ઞીશ મા શ્લોકમા 'स्वयं' એ પ્રમાનુ પદ મક્યુ છે તેનુ તાત્પર્ય એટલુ કે પોતાથી હીન બળવાળા શત્રુની સાથે બળવા। ગણ્યે યુદ્ધમા ઉત નુ નહિ યુદ્ધ કરવાનુ આવશ્યક હોય તો સેનાધિપતિ મો કલીને જય મેળવ॥

अथ कदा च यान विधेयमित्याह ॥

स्वराष्ट्रदुर्गरक्षार्हम यान च तथा बल्प ॥
सस्थाप्य च निजे गन्ये सतोष्यात्मीयकान भृश ॥३१॥
वाहनायुधवर्माग्निमायग्री सनिनाय च ॥
देव गुरु च सपूज्य शान्तिकर्मपुरस्सर ॥ ३२ ॥
सुमुहूर्त्ते सुशकुने मार्गार्गे मासमप्तक ॥

युद्धं कुर्वीत राजेन्द्रो वीक्ष्य कालबलाबलम् ॥ ३३ ॥

હવે પાન ક્યારે અને શા માટે કરવું તે કહે છે. પોતાનો દેશ તથા કીલ્લાનું રક્ષણ કરી શકે એવા પ્રધાન તથા સૈન્યને રક્ષણને અર્થે મૂકી રાજાએ જવું. ભાયાત વર્ગને સારી પેરે સંતોષ આપવો, વાહન આયુધ તથા બખતર વગેરે લડાઈની સામગ્રી બરોબર તૈયાર રાખવી. શાન્તી કર્મ સહિત દેવ તથા ગુરૂની પૂજા કરવી. સારૂ મુહૂર્ત અને સારા શકુન જોઈને યુદ્ધમાં નીકળવું. માર્ગ શીર્ષ માસથી આરંભી સાત મહીના સુધી પ્રયાણ કરવું વાસ્તવિક છે. કાલનુ બળાબલ તપાસી રાજાએ યુદ્ધ કરવું

अत्र मार्गशीर्षादिमाससप्तके युद्धप्रस्थानकाल
इति दर्शनेन वर्ज्यचतुर्मासेषु युद्धनिषेधः सूचितः ॥

ઉપલા શ્લોકમા માર્ગ શીર્ષ આદિ સાત માસમાં યુદ્ધનો પ્રસ્થાન કાલ દર્શાવ્યો તેણે કરીને વર્જવા યોગ્ય ચારમાસમાં યુદ્ધનો નિષેધ સુચવ્યો એમ જાણી લેવુ. मुहूर्तशकुनादिविचारस्तु निमित्तशास्त्रात् ज्ञेयः इति। મુહુર્ત તથા શકુનાદિનો વિચાર નિમિત્ત શાસ્ત્રથી જાણી લેવો

मंत्रिसार्थतसन्मित्रनैमितिकभिषग्वर ॥
कोपाध्यक्षादि संयुक्तश्चतुरंगचमूवृतः ॥ ३४ ॥
चेषांतरधरैश्चारैराज्ञातश्च पदे पदे ॥
गच्छेत्समाहितो मार्गे शोधिते चाग्रगामिभिः ॥ ३५ ॥
गतप्रत्यागते भृत्ये गूढभक्तिपरायणे ॥

मित्रे च न हि विश्वासः कार्यो भूपेन सर्वदा॥ ३६ ॥
सर्वतो भयमले च दण्डव्यूहेन पार्थिवः ॥
पृष्ठतो हि भयप्राप्तावनोव्यूहेन गच्छति ॥ ३७ ॥
तार्क्ष्यशूकरव्यूहाभ्यां पार्श्वतो भीतिवान् व्रजेत् ॥
मुखे पश्चाद्भये जाते मकरव्यूहसाधनः ॥ ३८ ॥
सूचीव्यूहेन भभर्ता सन्व्रजेदग्रतो भये ॥
यतो हि भयशङ्कास्यात्तत्र विस्तारयेत्ततः ॥ ३९ ॥
पद्मव्यूहे निवासे हि सदा तिष्ठेत्स्वयं नृपः ॥
सेनापतिवल्लाध्यक्षै रक्षा कार्या समन्ततः ॥ ४० ॥

૧ રાજાએ યુદ્ધમાં ફીકરનું ત્યાગ સાથ મંત્રી, સામંત અનમિત્ર જ્યોતિર્વિદ ઉત્તમ વૈદ્ય કોશાધ્યક્ષ, અને ચતુરંગી સેના વિગેરે લઇને ફીકરનું કોઇ ઓળખી ન શકે તેવા વેશ બદલેલા દૂતો આગળ જઈ માર્ગ તપાસી ડગને, ડગને, રાજાને ખબર આપે અને તેમણે તપાસેલા નિર્ભય માર્ગે સૈન્ય સહિત રાજાએ ગતિ કરવી. આવતા જતા નાકા પર તેમજ પોતાની એમત સેનામાં હમેશા ઘણા વેશ તેવા મિત્ર પર પણ રાજાએ કદી વિશ્વાસ કરવો નહિ. ચારે બાજુથી શત્રુનો ભય જણાતો હોય તો રાજાએ પોતાનું સૈન્ય [illegible] સુસમાચાર રાખી આગળ ચાલવું, પાછળ ભય હોય તો [illegible] [illegible] ચાલવું, બે પડખાથી શત્રુનો ભય હોય તો [illegible], અને આગળ પાછળથી [illegible] [illegible] આગળ તથા પાછળ સેના [illegible] [illegible] સેના [illegible] આગળ ભય

હોય તો સેનાને રાજાએ સૂચી વ્યુહથી ગોઠવવી જ્યાંથી વિશેષભય જણાય તે બાજુએ સેનાને બેળા વિસ્તારમાં ફેલાવવી જ્યાં પડાવ કરવાનો હોય ત્યાં પદ્માકાર સેના ગોઠવી રાજાએ પડાવ કરવો. ત્યાં સેનાપતિ અને સૈન્યની ટુકડીઓના અધ્યક્ષોએ ચાર પાસથી નેતુ રહેવું કરવું **मुखे बलाध्यक्षः मध्ये भूपः पृष्ठतः सेनापतिः उभय पार्श्वतश्चेभाः ततोहयाः ततः पदातयः इत्येवं दंडाकाररचनात्मकः सर्वत्र समविस्तारो दंडव्यूहः** આગાડીના ભાગમા લસ્કરી અમલદારે રહેવું, વચ્ચે રાજાએ તથા પાછળના ભાગમાં સેનાધિપતિએ રહેવું, બન્ને બાજુએ હાથીએ, પછી ઘોડા તથા પછી પાયદળ એવીરીતે દંડની પેઠે સઘળી તરફથી સમાન રીતે પથરાએલી સેનાને દંડવ્યુહાકાર રચના કહેછે. **संमुखाग्रे सूक्ष्मः पश्चात् पृथुलः शकटाकारोऽनोव्यूहः** અગ્ર ભાગમાં થોડી ને પાછલા ભાગમા વિસ્તાર વાળી ગાડાની આકૃતિ જેવી ગોઠવાએલી સેનાને અનોવ્યુહ એ પ્રકારે કરે છે.

तद्विपरीतो मकरव्यूहः અનોવ્યુહથી ઉલટુ તે મકરવ્યહ કહેવાય; **मुक्तामालेव संहननयावस्थापनं गमनं वा सूचीव्यूहः** મોતીની માળાની પેઠે જેતડાઈને પડાવ કરવો અથવા જવુ તે સુચી વ્યુહ કહેવાય. **मध्ये स्थितस्य नृपतेः पंक्तिर्वलयाकारेण पद्मदलस्थापनं पद्मव्यूहः ॥** રાજાને વચમાં રાખીને ચારે પાસ કંકણના આકારમાં સેનાનુ સ્થાપન કરવું તે પદ્મ વ્યુહ કહેવાય.

एवं संगच्छतस्तस्यानवच्छिन्नप्रयाणतः ॥
सीमांतमुपसंपद्य स्कंधावारः प्रजायते ॥ ४१ ॥

એ પ્રકારે નિર્વિઘ્ન ગતિ કરતા રાજાએ સીમાડાની મર્યાદાપર

આદીને પડાવ ક્યાં [illegible] कुत्र स्कंधावारो विधेय इत्याह ॥ [illegible] આ [illegible] તે કહે છે—

जलाशयाः प्रभूताश्च तृणधान्येंधनानि च ॥
मूलभान्युच्चभूमिश्च तत्र सेनां निवेशयेत् ॥ ४२ ॥

પુષ્કળ પાણી ધામ [illegible], તથા [illegible] અને [illegible] જ્યાં હોય તે જગાએ [illegible] પડાવ કરવો.

ततः किं कार्यमित्याह ॥

प्रतीपो न समायातोऽभिमुखश्चेत्तदा चरः ॥
प्रेषणीयः पुनस्तस्याभिप्रायं ज्ञातुमत्र वै ॥ ४३ ॥
ज्ञायते युद्धसज्जः स चेत्तर्हि रणभूमिका ॥
शोधनीया यथा सेनागतिरस्खलिता भवेत् ॥ ४४ ॥
गुल्मा प्रधानपुरुषाधिष्ठितान्निपुणान्पुरि
स्थाने च कृतसंकेतानभूम्नि संस्थापयेन्नृपः ॥ ४५ ॥

[illegible] ન આવી [illegible] તો [illegible] અભિપ્રાય [illegible] તે યુદ્ધ [illegible] [illegible] તે પછી [illegible] અને તેની [illegible] ઉત્તમ [illegible] અને [illegible] ગુલ્મક॥ [illegible] —तत्र गाथा तत्र रथा सर्वाश्चायुधाः पञ्चपञ्चाशत्पदातयश्चैव सप्तपञ्चाशत्तुरङ्ग-मैः समुदायो गुल्मः ॥

નવ હાથી, નવ રથ, સત્તાવીશ ઘોડા, અને પીસ્તાલીસ પાયદલ, એટલી સંખ્યાવાળો રક્ષણ કરનાર સેનાનો સમુદાય તે ગુલ્મ કહેવાય. પ્રત્યેક ગુલ્મને એક, એક ઉપરી એટલે પ્રધાન પુરૂષ હોય છે. **एतत्कृतशंखभेरीपटहादिशब्दानुसारेणैव सेनाया युद्धे स्थानं ततोपसरणं चवोभवीति** સ્થાન પરત્વે ગોઠેલા ગુલ્મ યોદ્ધાઓએ કરેલા શંખ, ભેરી તથા નોબતના શબ્દને અનુસારે સેનાએ વારંવાર યુદ્ધમાં ગોઠવાવવું અને વીખરાવવું.

देवान्गुरुंश्च शस्त्राणि पूजयित्वा महीपतिः ॥
शुभं शकुनमादाय वीरान्संतोष्य सर्वथा ॥ ४६ ॥
प्रणवतूर्यनिस्वानजयध्वन्यूर्जितस्पृहः ॥
सन्नद्धबद्धकवचः राजचिन्हैरलंकृतः ॥ ४७ ॥
जयकुंजरमारूढः धृतशस्त्रचमूवृतः ॥
पश्यन्परबलं सर्वं किमाकारं व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥
आहवे सैव प्राची दिक् यतः * * ॥
तत एवं मुखंकुर्यात् स्वसेनायाः इलापतिः ॥ ४९ ॥
चक्रसागरव्यूहाद्यैर्विविधा व्यूहनिर्मितिः ॥
यतः परबलं भिंद्यात् कल्पयेत्तां निजे बले ॥ ५० ॥
स्वल्पान्तसंहतान्कृत्वा योधयेच्च बहून्यथा ॥
कामं विस्तार्य वज्रेण सूच्या वा योधयेद्भटान् ॥ ५१ ॥

દેવ ગુરૂ તથા હથિઆરોની પૂજા કરીને તથા વીરયોદ્ધાઓને સ-

થાય છે સતોરીને શુભ શકુન જોઈ મંગુર તથા તુરીના નાદોથી જય ધ્વનિના આતુર રાજાએ જય દુર્જયપર બેગનુ કવચ પહેરી, હથિઆરો સજી મધળા ગજ ચિન્હો ધારણ કર્યા. હાથીપર બેસી પછી શત્રુના સૈન્યમા નજર કરી કે તે કોના આકારથી ઉભુ રહેલુ છે સંગ્રામમા તેના પર્વ દિશામા × × × × તેથી રાજાએ પોતાના સૈન્યનુ મુખ તે તરફ રાખવુ તે સમયે શત્રુના લશ્કરનો કેવી રીતે નાશ થાય એ વીગાળી ચક્રમાગરચારિ વ્યૂહની યથાયોગ્ય રચના પૂર્વક પોતાના સૈન્યને ગોઠવુ થોડા એકઠા કરી બહુની સાથે લડાય તેમ કરવુ વળી કે રણ પદથી ન વીરોની સાથે લડવુ त्रिधावस्थितसैन्येन वज्रव्यूहेन पूर्वोक्तेन सूचि व्यूहेन वा योधयेत् ત્રણ પ્રકારે વહેંચાએલી રહેલા સૈન્યવાળા વજ્ર વ્યૂહથી અથવા તો પૂર્વ કહેલા સૂચિ વ્યૂહથી યુદ્ધ કરવુ क्षेत्रनियोगे शस्त्रविशेषयुद्धमाह જુદા જુદા સ્થાનમા જુદા જુદા શસ્ત્ર વાપરવા સબધી કહે છે—

> खङ्गकुन्तादिशस्त्रैश्च गर्तादिरहितस्थले ॥
> नौभिर्द्विरसुपे तु समे च रथवाजिभिः ॥ ६२ ॥
> निकुञ्जे द्रुमसकीर्णे बाणैर्युध्येत भूपतिः ॥
> वैशाखस्थानमाश्रित्य रे यरेमनकोविदः ॥ ६३ ॥

ખાડા ખાચા આ વગરની જમીનમા તરવાર તથા ભાલા વગેરે હથિઆરોથી યુદ્ધ કરવુ જળસ્થાનમા નવાઓ અને રથિઓથી યુદ્ધ કરવુ, સમાન ભૂમીમા રથ તથા ઘાડાઓપર ચઢી યુદ્ધ કરવુ ઝાડા વાળી નિકુંજમા રાજાએ બાણોવડે યુદ્ધ કરવુ અને વૈશાખ સ્થાનમા રહીને ધનુષના યોદ્ધાઓએ યુદ્ધ કરવુ चापयुद्धे वैशाखस्थान-

स्वरूपं चेत्थं આપ યુદ્ધમાં વૈશાખ સ્થાનનું સ્વરૂપ દર્શાવે છેઃ—

स्थानान्यालीढवैशाखप्रत्यालीढानि मंडलम् ॥
समपादं चेति तत्र वैशाखस्थानलक्षणम् ॥ ५४ ॥
पादौ कार्यौ सविस्तारौ सहस्तौ तत्प्रमाणतः ॥
वैशाखस्थानके सव्यः कूटलक्ष्यस्य वेधने ॥ ५५ ॥
शौर्याभिमानिनः शूरान् बलिष्ठान् पृतनामुखे ॥
योजयेद्वंदिभिर्वीररसेनोत्साहयेद्भटान् ॥ ५६ ॥
मांत्रिकेषु च शस्त्रेषु वन्ह्याद्यादिषु महीधनः ॥
तन्निवृत्तिकरास्त्राणि वारुणादीनि निक्षिपेत् ॥ ५७ ॥
हृष्टत्वं च मलीनत्वं सम्यक् तेषां परीक्षयेत् ॥
तथा सोपधिचेष्टाश्च विपरीतांश्च संगरे ॥ ५८ ॥
नातिरूक्षैर्विषाक्तैर्न नैव कूटायुधैस्तथा ॥
दृषन्मृदादिभिर्नैव युध्येत नाग्नितापितैः ॥५९॥
नीतियुद्धेन योद्धव्यं सर्वैः शस्त्रैश्च वाहनैः ॥
शत्रावन्यायनिष्ठे तु कर्तव्यं समयोचितम् ॥ ६० ॥
नहन्यात्तापसं विप्रं त्यक्तशस्त्रं च कातरं ॥
रुदंतं व्यसनप्राप्तं क्लीबं नग्नं कृतांजलिम् ॥ ६१ ॥
नायुध्यमानं नो सुप्तं रोगार्तं शरणागतम् ॥
मुखदंततृणं बालं दीक्षेप्सुं च गृहागतम् ॥ ६२ ॥

अयु यमान शत्रुंचावेष्ट्यासीतास्यथान्यज ॥
लंधनादीनि सर्वाणि दूषयेत्पीडयेज्जनम् ॥ ६३ ॥
भिन्यात् प्राकारपरिखादुर्गादींश्चतडागक ॥
शक्तिहीन विधायैन घातयेत्सहचारिणः ॥ ६४ ॥
भेदयेन्निर्गिलान्तस्य सचिवादींश्च वशजान् ॥
सुमुहूर्ते च भूपालः स्वाज्ञां तत्र प्रवर्तयेत् ॥ ६५ ॥
देवान् गुरूंश्च सपूज्य दाने दत्वा वहुवसु ॥
दद्यापयेदभय तेषा ये पर्वेनृपसेवकाः ॥ ६६ ॥
चिदित्वैषा समासेन सर्वेषा तु चिकीर्षितम् ॥
तद्वश स्थापयेत्तत्र यदाज्ञाभक्तितत्पर ॥ ६७ ॥
पारितोषिकदानेन त सतोष्य भुव.पति.॥
स्वशासन स्थिरीकुर्यान्नियमादिमदधत' ॥ ६८ ॥

આલી', વેરાખ, પ્રત્યાલી' એ ને મડળ અને સમપાદ એ ગાચ ગામના સ્થાનો છે તેમા નશાખ સ્થાનનુ લક્ષણ કહે છે વૈશાખ સ્થાનમા ઠહિણ વસ્ત વિ વસામા હાથ સહિત પગોને સપ્રમાણમા વિસ્તા વા રોર્યા ભિમાની બળવાન યોદ્ધાઓને સેનાના મોખરે રાખવા—ભાટ આણ અને ખ-ીજનો તેમની પાસે ગખો વીર સથી તેમને ઉશ્કેરી ઉસાહીત કરવા અગ્નિ આદિ અને માંનીક શસ્ત્રો મારે રાત્રુ તરફથી આવતો હોય તો તેનો પરાભવ કરે તેવા વારુણાદિ શસ્ત્રો રાજાએ કેમ્મા હુમ્મા અને અગ્નિપાકુ તેમજ તપામનુ અને તેઓ ઝપટ

સહિત ચેષ્ટાઓ તથા વિરૂદ્ધતા પણ યુદ્ધમા તપાસવી. અત્યંત રૂક્ષ, વિષ ચોપડેલાં અને ફૂટ એવાં શસ્ત્રોથી યુદ્ધ ન કરવું. તેમ પથરા માટી કે અગ્નિએ તપાવેલાં હથિઆરોથી પણ યુદ્ધ કરવું નહિ. સઘળાં શસ્ત્ર, વાહનવંડ નીતી યુદ્ધથી લડવું. શત્રુ કેવળ અન્યાયજ કરતો હોય તો પછી સમય પ્રમાણે વર્તવું. તાપસ બ્રાહ્મણ, હથિયાર વગરનો, બીનેલો, રણસંગ્રામ છોડીને નાશી જતો, દુઃખી, નપુંશક, નગ્ન, હાથ જોડેલો, યુદ્ધ ન કરતો, સુતેલો, રોગથી દુઃખ પામતો, શરણે આવેલો, મોઢે તરણાં લીધેલો, બાળક, દીક્ષાની ઇચ્છાવાળો અને ઘર પ્રત્યે પાછો વળેલો, એટલાનો ઘાત કરવો નહી શત્રુ લડતો ન હોય તો તેને ઘેરી લેઇ તેના ધાન્ય, જળ, લાકડા વગેરેની આવક અટકાવવી અને તેના નગર જનોને પીડા કરવી. શત્રુએ કરેલા કોટ, ખાઇઓ, કીલ્લા તથા તળાવો તોડી નાંખવાં. શત્રુને શક્તિ વગરનો કરી નાંખી તેના સહચારોનો નાશ કરવો-તેના પ્રધાનાદિ સઘળા વંશજોને પોતાના પક્ષમાં લેવા, સારૂ મુહુર્ત જોઇ શત્રુના નગરમાં પોતાની આણ ફેરવવી. તે દિવસે ગુરૂ તથા દેવતાની પૂજા કરવી, બહુ ધન દાનમાં ખર્ચવું. શત્રુ રાજાના પ્રથમના સેવકોને અભયદાન આપવુ. રાજ્યના લાગતા વળગતાઓનો એકત્ર વિચાર જાણી જો આજ્ઞા પાળે તેવો હોય અને સેવામાં તત્પર રહેશે એમ જણાય તો શત્રુના વંશજનેજ તેની ગાદી પર બેસાડવો. તેને શીરપાવ કરી સંતોષ પમાડવો. કાયદો ઘડી પોતાની નિયમિત સત્તા તેના પર દૃઢ કરવી.

अथ जये जाते पौरुषप्राप्तधनं स्वामिना योधेभ्यः किं देयमित्याह ॥

जये जाते नृपो दद्याद्योद्धृभ्यो नितरां धनं ॥

धान्याजागोमहिष्यादि यो यत्प्राप्नोति तस्य तत् ॥ ६९ ॥
स्यदनाश्वगजानामोवरत्नकुप्यपशुस्त्रियः ॥
भर्तुराज्ञेर्पणीयाश्च रणे प्राप्ताः स्वर्पाल्पात् ॥ ७० ॥
एवं पूर्वोक्तविधिना जयं प्राप्य सुविस्तृतं ॥
यश सपूर्णभूचक्रो गजेन्द्रो भुवि विश्रुतः ॥ ७१ ॥
जयवादित्रनिर्घोषबधिरीकृतदिग्मुखः ॥
मगलाचारनिरतो हर्षेण स्वपुरं व्रजेत् ॥ ७२ ॥
इत्येव वर्णिता चात्र युद्धनीति समासतः ॥
विशेषस्तु महाशास्त्राज् ज्ञेयः सद्बुद्धिसागरैः ॥ ७३ ॥
इतियुद्धनीतिप्रकरणम् ॥

યુદ્ધમા જય મેળવ્યા પછી ચતુરંગ કેથી મળેલા ધનમાથી યો દ્ધાઓને શું આપવું અને રાજાએ શું લેવું તે કહે છે—જય મેળવ્યા પછી રાજાએ યોદ્ધાઓને પુષ્કળ ધન આપવું ધાન્ય, બકરી, ગાય, ભેંસ વિગેરે જે કંઈ જેણે મેળવ્યું હોય તે તેને આપવું અને હાથી અશ્વ રથ પગ સ્ત્રીઓ વગેરે રાજાએ લેવું પણ તેમાંથી થોડું યોદ્ધાઓને આપી દેવું ઉપર બતાવેલા વિધિ પ્રમાણે સંપૂર્ણ કીર્તિથી જેમ ગજેન્દ્ર પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત થાય છે તેમ મંગળ વાજીત્રના ઘોષથી સર્વ દિશાઓ ગજાવી નાખી છે એવા તથા મંગળાચારમાં તત્પર રાજાએ હર્ષથી પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કરવો ઉપર પ્રમાણે યુદ્ધનીતિ ટુંકામા

વર્ણવી છે, જે બુદ્ધિમાનોને વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે મોટા શાસ્ત્રમાંથી જાણી લેવી. આ યુદ્ધ નીતિ પ્રકરણ સંપૂર્ણ થયું

अथ क्रमप्राप्तदंडनीतिप्रकरणमारभ्यते ॥

હવે અનુક્રમે આવેલું દંડનીતિ પ્રકરણ આરંભુછું.

प्रणम्य परया भक्त्या संभवं श्रुतसंभवम् ॥
प्रजानामुपकाराय दंडनीतिः प्रवक्ष्यते ॥ १ ॥

શાસનના મૂળરૂપ સંભવનાથ ભગવાનને પરમ ભક્તિવડે વંદના કરીને પ્રજાઓના ઉપકારને માટે દંડનીતિ પ્રકરણ કહીએછીએ.

तत्र जैनागमे दंडनीतयः सप्तधा स्मृताः ॥
ताः स्युर्हाकारमाकारधिक्काराः परिभाषणम् ॥ २ ॥
मंडले बंधनं काराक्षेपणं चांगखंडनम् ॥
अष्टमो द्रव्यदंडोपि स्वीकृतो नीतिकोविदैः ॥ ३ ॥
परिभाषणमाक्षेपात् मागा इत्यादि शंसनम् ॥
सरोध इंगिते क्षेत्रे मंडले बन्ध उच्यते॥ ४ ॥

જૈનશાસ્ત્રમાં નીતિ સાત પ્રકારની કહી છે; તે આ પ્રકારે— હાકાર, માકાર, ધિક્કાર, પરિભાષણ, મંડલબંધન, કારાક્ષેપણ તથા અંગ ખંડન; એ સાત અને નીતિશાસ્ત્રમાં નિપુણો એ દ્રવ્ય દંડ એ આઠમો પ્રકાર પણ સ્વીકાર્યો છે ' જતા નહિ " એવા વચનોનું આક્ષેપ પૂર્વક કહેવું તે પરિભાષણ અને નક્કી કરેલા સ્થાનમાં ગુન્હો કરનારને રોકી મુકવો તે મંડળબંધ કહેવાય.

यदुक्तं स्थानागसूत्रे.

सत्तविहा दडनीई पणत्ता त जहा हक्कारे १ मक्कारे २ धिक्कारे ३ परिभास ४ मडलीबन्धे ५ कारागारे ६ छविछेदे य ७ अत्र छविच्छेद इति यथाद्युपलक्षणम् ॥ स्थानाग सूत्रमा कह्यु छे के —हकार मकार, धिक्कार, परिभाषणु, मडलबधन, कारागार तथा छविछेद ए सात प्रकारनी नीतिओ छे 'छविछेद' ए नामथी उपलक्षणथी वधआदि समजी लेवु

एताः सत्त्वेभियोगस्यासत्त्वे चापि महीभुजा ॥
प्रयुज्यते प्रजास्थित्यै यथादोष दुरात्मसु ॥ ५ ॥

फरीयाद थाय के न थाय तोपण प्रजाना रक्षण अर्थे राजाओ दुष्ट प्रमाणे ते दड नीतीओनो अपराधीओ प्रते उपयोग करे। अत एव प्रत्यभ्यभियोगतथा एता वक्ष्यमाणव्यवहाराधिकारे यथाक्रम वर्णनीया भविष्यति ॥ अत्र तु तदभावपि या स्वयं नृपेण प्रजादुष्टापकरणार्थं प्रयुज्यते ता एवोपक्रम्यते। आमा वाळाओ करेली फरीयादमां जे दड नीतिओ लगाडवानी तेनु वर्णन आगळ व्यवहाराधिकार करवामां आवशे, तथा अत्रे उचित करनामा आवशे अहीया सामानी फरीयाद । तोर तो पण प्रजाओनु दुष्ट टाळवाने राजाओ जे दड नीति वापरवी जोइए तेनु विवरण करवामा आवे छे

तत्राद्य दडनीतीनां त्रिकं प्राक् प्रथमार्हतः ॥
युग्मिनां कारणेण क्रमेण कुलकरैः कृत ॥ ६ ॥

पश्चात् प्रवृत्ता अपरा भरतेन कृता अपि ॥
ततो निर्णायते दंडनीतिः कालानुसारिणी ॥ ७ ॥

ઉપર કહેલી સાત નીતિઓમાંથી પ્રથમ ત્રણ નીતીઓ પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાનની પૂર્વે જુગલીઆ સાર કાળના દોષને લીધે કુળકરોએ કરી હતી ત્યાર પછી બીજી ચાર ભરતે કરેલી જગતમાં પ્રવર્તી માટે દંડ નીતી કાળને અનુસરતી હોવી જોઇએ એમ નિશ્ચય થાય છે अत एव द्रव्य दंड, ज्ञाति दंड, ताडनादि दंडोपि संगृहीत ॥ यथा दोषं यथा कालं प्रयुक्ता सर्वेपि साध्यसिद्धिदा एवेति ॥ એટલા માટે દ્રવ્ય દંડ, જ્ઞાતિ દંડ, તથા તાડનાદિ દંડનું અત્રે ગ્રહણ કર્યું છે. જેવો જેવો સમય અને જેવો જેવો દોષ તે પ્રમાણે પ્રયોજેલા સઘળા દંડ સાધ્ય સિદ્ધિ આપનારાજ થાય છે.

यदुक्तम्:—

यथापराधं देशं च कालं बलमथापि वा ॥
व्ययं कर्म्म च वित्तं च दंडं दंड्येषु पातयेत् ॥ ८ ॥

तत्र द्विजे मेति दंडः हेति क्षत्रियवैश्ययोः ॥
धिक्कारः शूद्रमात्रेषु परे वर्णचतुष्टये ॥ ९ ॥

જેવો અપરાધ, જેવો દેશ, જેવો કાળ, જેવું બળ, જેવો વ્યય, જેવું કર્મ, અને જેવું વિત્ત તેવોજ દંડ અપરાધિઓનો કરવો. તેમાં પણ બ્રાહ્મણને મકાર, ક્ષત્રીય તથા વૈશ્યને હાકાર, સઘળા શુદ્રોને ધિક્કાર અને બાકીના દંડ ચારે વર્ણને માટે છે.

अत्रैव विशेषमाह

जाते महापराधेऽपि नारीविप्रतपस्विनां ॥
नागच्छेदो वधो नैव कुर्यात्तेषां प्रवासनम् ॥ १० ॥
वेश्यक्षेत्रमासविक्रेता नृदहेम्नश्च विक्रयी ॥
भागमहीनं तु कृत्वा दण्डयेद्द्रुतमेव च ॥ ११ ॥
मनुष्यप्राणहर्ता च चौरदण्डभाग् भवेत् ॥
तदर्द्धं गोगजोष्ट्रादिबृहज्जन्तुविनाशके ॥ १२ ॥
क्षुद्रजीवविनाशे तु द्विशतं द्रम्म उच्यते ॥
पञ्चाशद्दण्डभागी स्यान्मृगपक्षिविनाशकः ॥ १३ ॥
पञ्चमाषस्तु दण्डः स्यात्कीटाविलघातकः ॥
माषद्वयेन दण्ड्यश्च मधुकृद्विनाशकृत् ॥ १४ ॥
अभक्ष्यभक्षकं विप्रे दद्यादुत्तमसाहसं ॥
क्षत्रिये मध्यमं वैश्येऽन्य शूद्रेऽन्त्यर्द्धकं भवेत् ॥ १५ ॥
नृपस्याक्रोशकर्त्तारं तस्यैवानिष्टभाषिणम् ॥
भेत्तारं नृपमन्त्रस्य राजकोषापहारकम् ॥ १६ ॥
नृपपत्नीगामिनश्च जिव्हां छित्वा प्रवासयेत् ॥
उत्तमेन च दण्डेन स्यात्तस्मात्प्रागेव स्वर्गम् ॥ १७ ॥
स्वर्णकारस्य भीत्या च राजदण्डभयेन च ॥
अतएव रक्षेत्स्वयं व्याजाग्रार्थं इति श्रुतम् ॥ १८ ॥

उपजीव्यथनं कुंचन् दंड्यश्चाष्टगुणस्ततः ॥
उत्तमेन भवेद्दंड्यश्चौरं जारं च मुंचनः ॥ १९ ॥
मृतांगोत्सृष्टविक्रेता गुरोस्ताडयिता नरः ॥
भूपयानासनस्थायी दंड्यः स्यादुत्तमेन च ॥ २० ॥
नेत्रभेदनकर्ता यो दंड्यःपंचशतेन सः ॥
जीवतो द्विजरूपेण शूद्रस्याष्टशतो द्रम्मः ॥ २१ ॥
पराजितोपि यो मन्ये जितोस्मीत्यभिमानतः ॥
राजद्वारे तमाकृष्य दंडयेद्द्विगुणेन च ॥ २२ ॥

મોટા અપરાધ કર્યો હોય તેમ છતા પણ સ્ત્રી, બ્રાહ્મણ તથા તપસ્વીઓના અંગ છેદ કે વધ કરવો નહિ; પરંતુ દેશ નીકાલ કરવા. વાણીઓ થઇને મસ વેચે, અથવા ખોટું મોતું વેચે તેનું પ્રથમ અંગ કાપીને જલ્દીથી દંડ કરવો મનુષ્યના પ્રાણ લેનારા ચોરના જેટલા દંડને યોગ્ય છે. તેના કરતાં અર્ધો દંડ ગાય, હાથી, ઉંટ ઇત્યાદી મોટાં પ્રાણિયોના વધનો છે. નાનાં પ્રાણીને મારનારને બસો દામના સિક્કાનો દંડ કરવો મૃગ પક્ષીનો નાશ કરનારને પચાસ દામના સિક્કાનો દંડ કરવો, બકરાં, ઘેટાં અને ગધેડાને મારી નાખનારને પાંચ માસા સોનાથી દંડવો. કુતરા તથા ભુંડિયાને મારનારનો બે માસા દંડ કરવો. ન ભક્ષણ કરવાની વસ્તુ બ્રાહ્મણ ભક્ષણ કરે તો તેને ઉત્તમમાં ઉત્તમ દંડ કરવો. ક્ષત્રીયને મધ્યમ અને વૈશ્યનો કનિષ્ટ દંડ કરવો. શુદ્રનો વૈશ્યના કરતાં અર્ધો દંડ કરવો. રાજાની નીંદા કરનાર તેનું અનિષ્ટ બોલનાર તથા તેના ખાનગી વિચારોને ઉઘાડા પાડનાર

અને ગજાના ભડારને લઇ નોન તથા રાજાની શત્રુતા કરાા ની
ભ મપી લઇ દેશમાથી કાઢી મૂકવે। ાજાના નામથી મહી ૮ર
તેને ઉત્તમ દ૮ કરવો ાેત ાી ત્રીસ કર૮ આવશે એવા ભયથી
અથવા ગજાના કના ભયથી વરમા જાર પેદા હાય અને તેને ચાર
૮ એમ જુદુ કહે તો તે લ્હેના નો પાચસે દ૮ કરવો ચાકરોનુ ધન
૧ લે તો આ૦ ધણો દ૮ કરવો ઓ તથા વ્યભિચારીને છોડી દ
તે। ઉત્તમ દ૮ કરવો, મ લાા નારીરૂપની કાઢી લ૦ તાગીના વેચ
ા ો મારે, તથા રાજાના વાહન ક આસન પર બેસે તો તેનો ઉ
ત્તમ દ૮ કરવો માાગાા નેન ફોડ તો પાચસેનો દ૮ અને નાક
ર નારાયણના વેશથી છત્રીસ કર તો તેાા આ૦સે ૮ કરવા
રાનો લોપ તેમ ના ખાતા અભિમાનથી કહે કે હુ ઠગ છુ તો
તેને રાજાની કચેરીમા બેની સમજો દ૮ ક ા

अन्यायविहितदण्डमाप्तिस्थनगतिमाह ॥

योऽन्यायेन कृतो दण्ड भूपालेन कथचन ॥
कृत्वा त्रिंशद्गुण त च धर्म्मीय परिकल्पयेत ॥ २३ ॥

दण्डभेदमाह ॥

उदरमुपस्थ जिव्हा हस्तौ कर्णौ धन च देहश्च ॥
पादौ नासा चक्षु दण्डस्थानानि दशैव ॥ २४ ॥

गोन्द्रादयपरजनितोपराधस्तैरेव निग्रह करणीय. ॥
योऽस्मथा धन दानु कारागारे निधाय त ॥

कारयित्वा स्वकं कर्म धनदंडं विमोचयेत् ॥ २५ ॥

उत्तमो दंड इत्युक्तः सर्वस्वहरणं वधः ॥

पुरान्निर्वासनं चांगछेदनं चांकनं तथा ॥ २६ ॥

અન્યાયથી કરેલા દંડના ધનનુ શુ કરવું તે કહે છે. રાજાએ અન્યાયથી જે કોઇ દંડ કર્યો હોય તેના ત્રીસગણા કરીને ધર્મ કાર્યમાં ખરચવા. દંડના ભેદ કહે છેઃ—પેટ, ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય, જીભ. હાથ, કાન ધન તથા દેહ, પાદ, નાસિકા તથા ચક્ષુએ દશ પ્રકારના દંડ સ્થાન છે. શરીરના જે અવયવ-ભાગથી અપરાધ થયો હોય તે અવયવનો દંડ કરવો જે ધનનો દંડ ન આપી શકે તેવો હોય તેને કેદખાનામા રાખી સરકારી કામ કરાવી દંડથી મુક્ત કરવો. ધનમતા સર્વ ખુન્ચી લેવું; નગરમાથી કાઢી મકવુ. અંગ છેદવુ તથા ડામ દેવો-આ દેહાન્ત શીક્ષા કરવી એટલાનો ઉત્તમ દંડમાં સમાવેશ થાય છે.

अथ विशेषमाह ॥

ललाटंकोऽभिशस्तस्य खरे चारोपणं परं ॥

सुरापाने पताका स्याद्भगस्तु गुरुतल्पगे ॥ २७ ॥

श्वपदांकः स्तैन्यकृत्ये तथाकारानिवेशनं ॥

ब्रह्महत्याकारकस्य शिरोमुंडनमेव च ॥ २८ ॥

कारयित्वा चैवं सर्वस्वमपहृत्य खरोपरि ॥

समारोप्याथ नगरात्प्रवासनमिति स्थितिः ॥ २९ ॥

सत्यं जल्पति यो लिंगं नष्टप्राप्तस्य वस्तुनः ॥

नृपेण तस्मै तेन्य नो चेत्तत्समदण्डभाक् ॥ ३० ॥

નિન્ક અથવા આડિયાને કપાળમા ડામ ન્ઇ ગધેડાપ ,,ગેમા વો દારૂ પીનારાને ધજાનુ ચિન્હ કરવુ, ગુરૂની સ્ત્રી સાથે આડો યવહાર ગખનારના ,પાળમા ચોનિનુ ચિન્હ કરવુ, ચોરી કનારના કપાળમા કુતરાના ગમ જેવુ ચિન્હ કરવુ, અને કે મા નાખવો બ્રહ્મહત્યા ન્ નારનુ માથુ મુ ડી સર્વ ધન ખુચી લઇ ગધેડે બેસાડી ગામ બહાર કાઢી મૂકવો ખોવાઇ ગએલી વસ્તુ જેની હોય અને તે તે વસ્તુની નીનાકી ખરોખર પુર તો તેને આપવી અને જોગે ચણી થવા આવે તો વસ્તુની કિમત જેટલા પૈસાની દંડની ગારાને લાયક થાય છે

अदण्ड्यमाह ॥

वृद्ध गहुश्रुत बाल ब्राह्मण गुर्विणीं गुरुं ॥
मातर पितर चैव मवक्तार तपस्विन ॥ ३१ ॥
आचार्य पाठक चापि गा च व्रत हि पातयेत् ॥
न हि स वध्योपी स्याद्दण्डाहोपि च नो भवेत् ॥ ३२ ॥
धनापद शस्त्रपाणि वन्दितो विपदस्तथा ॥
भार्यानिम्रपरागि च भेत्रहृद्वारहस्तथा ॥ ३३ ॥
पिशुनो ग्रन्थ्यां च प्रोग्रतास्त्रश्च गर्भहा ॥
घातिष्येषा न न्ड स्यान्ते स्युराततायिन ॥ ३४ ॥
इत्येव न्दनीर्ताना विभागस्त्वत्र वर्णित ॥
विशेषतो यथास्थान वर्णयिष्ये यथाश्रुत ॥ ३५ ॥

इतिदंडनीतिप्रकरणम् ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते चौलुक्यवंशभूषणकुमारपालशुश्रूषिते लघ्वर्हन्नीतिशास्त्रे युद्धनीतिदंडनीतिवर्णनो नाम द्वितीयोधिकारः ॥ २ ॥

વૃદ્ધ, બહુ શ્રુત, બાળક, બ્રાહ્મણ, શુદ્રની સ્ત્રી, ગુરૂ, માતા, પિતા, ઉપદેશક, તપસ્વી, આચાર્ય પાઠક તથા ગાય એ સર્વેને મારનારનો નાશ કરવો. તે મારનાર બહુ દોષવાન્ થતો નથી તેમજ દંડને યોગ્ય પણ થતો નથી ધન હરનાર, હાથમાં હથિઆર લઇને મારવા આવેલો અગ્નિથી બાળી મૂકનાર, ઝેર આપનાર, ભાર્યાનો અતિક્રમ કરનાર, ખેતર તથા સ્ત્રીનું હરણ કરનાર, પિશુન, છીદ્ર જોનાર ઉગામેલા હથિયાર વાળો તથા ગર્ભનો ઘાત કરનાર એટલા આતતાયી (મહા દોષી) શત્રુઓ કહેવાય છે, તેને મારનાર દોષવાન્ થતો નથી તેમ તે દંડને યોગ્ય પણ નથી. ઉપર પ્રમાણે દંડનીતિનું વર્ણન કર્યું છે વિશેષ વર્ણન તત તત્ સ્થાન પરત્વે સાંભળ્યા પ્રમાણે કરવામાં આવશે.

યુદ્ધ તથા દંડનીતિનો બીજો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

विगदशारदसोमसमाननः ॥
कमलकोमलचारुविलोचनः ॥
शुचिगुणः सुतरामभिनंदनो ॥
जयतु भक्तजनेप्सितसिद्धिदः ॥ १ ॥

નિર્મળ એવી શરદ ઋતુના ચન્દ્ર સમાન મુખાકૃતિવાળા. કમલનાં

સભા સમક્ષ અને સુન્દર તેના, પવિત્ર ગુણવાળા, ભગવાનને દર્શન સિદ્ધિને આપનાર અભિનન્દન ભગવાન્ સદા જય પામો

हेमपीठसमासीनः सभ्यमन्त्रियुतो नृपः ॥
व्यवहारपरामर्शं कुर्याद्विद्वज्जनैः सह ॥ ७ ॥

સોનાના આસનપર બેઠેલા, સભાસદ તથા મંત્રિઓ સહિત રાજાએ વિદ્વાન્ પુરૂષોની સાથે વ્યવહાર સંબંધી વિચાર કરવો

तत्र व्यवहारो नाम एकस्मिन् वस्तुनि परस्परविरुद्धधर्मयोः स्वधर्मव्यवच्छेदेन स्वाभिमततदन्यधर्मावच्छिन्नस्वपक्षसाधकव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणवचनं व्यवहारः ॥

અહિં વ્યવહારનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે—એક વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધી એવા સાધક તથા બાધક ધર્મોમાં [illegible] અને એક [illegible] પક્ષનીસાધક સાધન [illegible] નામ વ્યવહાર કહેવાય છે

ननु उभयधर्मासम्भवे तस्मिन्वस्तुनि अन्यधर्मनिरासेन तदन्यधर्मान्तरव्यवस्थापयितुं वादिना साधनमुच्यते तेनैव दूषणोद्भावनेन प्रतिवादिना वादिसाधितपक्षविपक्षीभूतस्वोक्तिसमर्थनैकहेतुभूतं दूषणं कथं साध्यते मिथो व्याघातादिति ॥

અહિંયાં શંકા કરે છે—સાધક તથા બાધક એમ [illegible] વિરોધી ધર્મના [illegible] અનુભવ બાધક ધર્મને [illegible] [illegible] સાધક ધર્મ [illegible] કરવાને [illegible] સાધન [illegible] તેમાં [illegible] સમર્થન [illegible] [illegible] બાધક [illegible] [illegible]

કરવામાં હેતુ ભૂત પ્રતિવાદિએ કહેલું વચન કેમ ટકી શકે? એ નો પરસ્પર વ્યાઘાત થયો.

शंकासमाधानम्

चेन्न ॥ स्वस्वाभिप्रायानुसारेणैकस्मिन्वस्तुनि वादिप्रतिवादिनिरूपितसाधनदूषणप्रतिपादकवचनकथने विरोधाभावात् ॥ यथा वादी स्वाभिप्रायेण साधनमभिधत्ते पश्चात् प्रतिवाद्यपि स्वाभिप्रायेण तत्रैव दूषणं प्रणिगदति नचात्रैकवस्तुनि साधनं दूषणं च तात्विकमस्ति किंतु स्वाभिप्रायकल्पितमेवन्यन्त्रम् ॥

તેમાં પરસ્પર વ્યાઘાત થતો નથી, અત્રે સમાધાન કહે છે.—એકજ વસ્તુમા વાદિ તથા પ્રતિવાદિ પોતપોતાના મત પ્રતિપાદન કરવાને સાધક તથા બાધક વચનો આપે તેમા વિરોધનો અભાવ છે કારણ કે વાદિ પોતાના અભિપ્રાયથી જેમા સાધન કહે તેમાં પાછળથી પ્રતિવાદિ દૂષણ ઘટાવે, વસ્તુત. તે એકજ પદાર્થમા સાધન કે દૂષણ નથી પણ એ વાદિ તથા પ્રતિવાદિના અભિપ્રાય પ્રમાણે કલ્પેલું છે.

व्यहारभाष्येतुः—

" अत्थी पच्चीणं हरणं एगस्स ववइ विइयस्स एएणय ववहारो अहिगारो चेत्थ छविहीए ॥ १ ॥ "

सद्विविधः તે વ્યવહાર બે પ્રકારનો છે **लोकोत्तरो लौकिकश्च** લોકોત્તર અને લૌકિક, **तत्राद्यो व्यवहारसूत्रादिषु वर्णितत्वादत्र नोक्तः** તેમા આદિ લોકોત્તર વ્યવહાર, વ્યવહાર સૂત્રાદિ ગ્રન્થોમાં વર્ણવેલો છે માટે અહીયાં તે કહેતા નથી **इह राजकर्मणि लौकिकस्यै**

चारित्रकार આ સ્થળે તો ગર્ભ કર્યો છે માટે નાટિક વ્યવહારનોજ અધિકાર છે स तु द्विविध તે નાટિક વ્યવહાર પણ બે પ્રકારનો છે तथा हि

व्यवहारो द्विधा प्रोक्तः सन्देहतत्त्वयोगतः ॥
आद्यः सत्यगतो ज्ञेयो गोप्तृदर्शनतः परः ॥ ३ ॥

એક સંદેહાત્મક અને બીજો તત્ત્વાત્મક તેમાં સંદેહાત્મક વ્યવહાર સત્ય થી જણાય છે અને તત્ત્વાત્મક વ્યવહાર ચિન્હ થી જણાય છે हेतुर लिंग तत्र सन्देहाभियोगः सत्यगाद्भवति तत्त्वाभियोगस्तु चिह्नदर्शनात् स च विधिनिषेधाभ्यां द्विविधः તે તત્ત્વાત્મક વ્યવહાર પણ વિધિ તથા નિષેધ એ બે પ્રકારનો છે यथा मदीयक्षेत्रमपहरति જેમ આ મારૂં ખેતર (ખેતર) લઈ જાય છે, તે વિધ્યાત્મક ન્યાય અને नयाय मत्तो रजतान् गृहीत्वा न ददातीति प्रतिषेधात्मक તેના પ્રકાર આ મારા પૈસા લઈને આપતો નથી તે પ્રતિષેધાત્મક ન્યાય

अथवा

यो न्यायं नेच्छति कर्तुमन्यायं च करोति यः ॥
व्यवहारविशेषो च ख्यात यानि न संशयः ॥ ४ ॥

જે ન્યાય કરવાને ઈચ્છતો નથી અને અન્યાય કરે છે, તે બે વ્યવહારવિશેષો નામના કહેવાય છે એમાં કાંઈ સંશય નથી अत्र न्यायं कर्तुं नेच्छति अन्यायं च कर्तुं इच्छेत् इति प्राड्विवाकापेक्षयापि विधिनिषेधात्मकत्वं स पुनरष्टादशविधस्तथाहि ॥ ઉપરના શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે ન્યાય કરવાને ઈચ્છતો નથી અને

અન્યાય કરવાને ઇચ્છે છે, એ વિધિ નિષેધાત્મક વ્યવહાર અધીકારીની અપેક્ષાએ પણ અગઢ પ્રકારનો હોય છે તે કહે છે—

ऋणादानं च संभूयोत्थानं देयविधिस्तथा ॥
दायः सीमाविवादश्च वेतनादानमेव च ॥ ५ ॥
क्रयेतरानुसंतापो विवादः स्वामिभृत्ययोः ॥
निक्षेपः प्राप्तवित्तस्य विक्रयः स्वामिनं विना ॥ ६ ॥
वाक्पारुष्यं च समयव्यतिक्रांतिः स्त्रिया ग्रहः ॥
द्यूतं स्तैन्यं साहसं च दंडपारुष्यमेव च ॥ ७ ॥
स्त्रीपुंधर्मविभागश्चेत्येते भेदाः प्रकीर्तिताः ॥
व्यवहारिकमार्गे ऽस्मिन्नष्टाष्टदशसंख्यया ॥ ८ ॥

ऋणग्रहणं ऋणादानं १ बहुभिर्मिलित्वा कृत्यापादनं २ दातुं योग्यस्यविधिः ३ दायभागः ४ सीमायाः विवादः ५ वेतनादानं ६ क्रयविक्रयपश्चात्तापः ७ स्वामिभृत्ययोर्विवादः ८ प्राप्तवस्तुन उत्तमे पुरुषे स्थापनं निक्षेपः ९ स्वामिनं विना तद्वस्तुविक्रयः १० वाक्पारुष्यं ११ मर्यादाव्यतिक्रमः १२ परस्त्री ग्रहणं १३ द्यूताभियोगः १४ स्तैन्यवादः १५ साहसपारुष्यं १६ दंडपारुष्यं १७ स्त्रीपुरुषधर्मः १८ इति अष्टादश भेदा अस्मिन्व्यवहारमार्गे स्मृताः ॥

કરજ કરવું અને દેવું આપવું १ ઘણાએ મળી કાર્ય કરવુ २

ચોરિ ૩ ...ય ભાગ ૪ સીમા વિવાદ ૫ ખેતના દાન ૬ ક્રયવિક્રયો
સંતાપ ૭ સ્વામિ તથા ચાકરનો વિવાદ ૮ સંપાદન કરેલા ધનની
આપવું મૂકી ૯ વગર સ્વામિની વસ્તુનો વિક્રય કરવો ૧૦ વાક્પારુષ્ય
(વાણીનું કઠોરપણું) ૧૧ સમયનો વ્યતિક્રમ ૧૨ સ્ત્રીને લઈ જવું
૧૩ જુગટું ૧૪ ચોરી ૧૫ સાહસપણું ૧૬ દંડ પારુષ્ય (દંડણ
દંડ) ૧૭ સ્ત્રી તથા પુરુષના ધર્મ વિભાગ ૧૮ એ અઢાર ભેદના
વ્યવહાર કહેલા છે,

एवमन्येपि भेदाः स्युः शतमष्टोत्तरं पुनः ॥
क्रियाभेदान्मनुष्याणां बहुशाखो भवेत् ध्रुवं ॥ ० ॥

એવં પ્રકારે વ્યવહારના બીજા એકસો અને આઠ ભેદ છે મનુષ્યોની જૂદી જૂદી ક્રિયાઓના ભેદથી વ્યવહાર પણ ઘણી શાખાઓવાળો થાય છે यथा बहुवादिना बहुप्रतिवादिभिर्विरोध જેમ ઘણા વાદિઓને ઘણા પ્રતિવાદિ સાથેનો કજીઓ बहूनामेकेन सह विरोध ઘણા વાદિઓને એક પ્રતિવાદી સાથે વિરોધ एकस्य बहुभि सह विरोध એક વાદિને ઘણા પ્રતિવાદિ સાથેનો કજીઓ एकस्यैकेन सह विरोध એકને એકની સાથે વિરોધ, एवमष्टादशानां चतुर्भिर्गुणने द्विसप्ततिर्भेदा भवन्ति ॥ ઉપના બનાવેલા ચાર ભાગને અઢાર ભેદ સાથે ગુણવાથી ૭૨ ભેદ થાય છે

यथा केनेन मत्त धनावहजनानि धनिमिषेण तुर्यमासस्थि-यमनया गृहीतानि ॥ अद्य नियतकालव्यतिक्रमे मया अधमर्णो याचितोपि न ददाति ॥ प्रत्युतो योद्धुं प्रवृत्त इति ॥ જેમકે — આ માણસે મારી પાસેથી અમુક મુદતના વાયદે એટલા

રકથી ચાર માસે આપીશ એવો નિયમ કરીને લીધા, તે મુદત વિતી અને તે કરજદાર પાસે હું માગું છું પણ આપતો નથી અને ઉલટો મારી સાથે લડવાને તૈયાર છે इति **विज्ञप्तिं श्रुत्वा निर्णीय मद्द्रव्यं मामधर्मणकाद्दापयितव्यामिति प्रतिज्ञा** ॥ १ ॥ એ પ્રકારની વિજ્ઞપ્તિ સાંભળી નિર્ણય કરી અને મારૂ ધન તે કરજદાર પાસેથી અપાવો એમ વાદી કહે તેનું નામ 'પ્રતિજ્ઞા' કહેવાય **अर्थ्युक्तपक्षसाधनबाधकरूपं यत्प्रत्यर्थिनोक्तं तदुत्तरं** ॥ २ ॥ વાદિએ કહેલા સાધક વચનને તોડનારૂં બાધક વચન પ્રતિવાદિ કહે તે ઉત્તર કહેવાય ॥ ૨ ॥ **द्वयोरुक्तिं श्रुत्वा प्राड्विवाकस्य चित्तं दोलायते** વાદિ પ્રતિવાદિનાં પરસ્પર વિરોધી વચનો સાંભળી ન્યાયાધીશનું મન દોલાયમાન થાયછે. **इदं साधनं सत्यं वेदमिति संशयः** વાદિનું સાધક વચન ખરૂ હશે? કિંવા પ્રતિવાદિનું નિષેધ વચન ખરૂં હશે એમ મનનું દ્વિધા થવું તે સંશય કહેવાય. **एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मविशिष्टज्ञानं वा(?) संशयः** એકજ વસ્તુમા વિરૂદ્ધ જુદા જુદા ગુણ વિપર્યાક જ્ઞાન તે સંશય ॥ ૩ ॥ **अर्थिप्रत्यर्थिनियुक्तसाधनदूषणसमर्थनकारणं हेतुः** વાદિ તથા પ્રતિવાદિએ કહેલા સાધન તથા દૂપણ વચનોને સમર્થન કરનાર કારણ તે હેતુ કહેવાય ॥ ૪ ॥ **हेतुद्वयमध्ये कः कस्य साधक इति विचारः परामर्शः** બેઉ હેતુઓમા કયો કોનો સાધક છે; એ સબંધી વિચારને પરામર્શ કહેવાય. ॥ ૫ ॥ **साक्ष्यादिभिर्यस्य वाक्यस्य बलप्रतीतिः तत् प्रमाणं** સાક્ષી, લેખ ઈત્યાદિવડે જેના વાક્યને બળ મળતુ હોય તે પ્રમાણ ॥ ૬ ॥ **भूपो मंत्रिसभ्यैश्च सह सर्वमाद्यंतलेख्यादीन् वाचयित्वा श्रुत्वा वोभयोर्जयपराजयसाधकनिदानज्ञानोत्तरं सर्वानुमत्या चाज्ञां देयादिति**

निर्णय ॥ મંત્રિ તથા સભાસદોની સાથે ન્યાયાધીશે વાદે, વાદે આદિથી અંત સુધી લેખો વાંચીને તથા સાક્ષી સાભળીને ગર્ગની અનુમતિથી જય પરાજય સંબધી ખરો જવાબ આપવો તે નિર્ણય ॥ ૭ ॥ पुनस्तदनुसारेणाधिकारयुभयोराज्ञा श्रावयित्वा तत्प्रवृत्तिकरण प्रयोजन निर्णयने અનુસારે ન્યાયાધીશ વાદિ, પ્રતિવાદિને હુકમ સભળાવી તે પ્રમાણે અમલમા મૂકે તે પ્રયોજન કહેવાય ॥ ૮ ॥ इत्यष्टप्रकारैर्वादनिर्णय कार्य ઉપર જણાવેલા આઠ પ્રકારથી ન્યાયાધીશે વાદનો નિર્ણય કરવો तत्र कथ व्यवहारो विजेय વાદ સભને નમસ્કાર કેમ ચલાવવો ? તે કહે છે —

भूप. सदसि सवेगभावमाश्रित्य निस्पृह. ॥
राज्यकार्य करोत्येव गृहीत्वा सभ्यसंमति ॥ १० ॥
समद' प्रेक्षमाणोऽसौ नोक्ति कस्यापि मानयेत् ॥
राज्यकृत्ये यथानीति यदीप्सु. सुखमक्षयम् ॥ ११ ॥

રાજાએ સભામા સવેગ ભાવને આશ્રયી નિસ્પૃહતાથી સભ્ય જનોની સમતિ લઈને રાજ્યકાર્ય કરવુ તેણે તેજની દૃષ્ટિથી જોવુ અને કોઈની ઉક્તિ માની નહિ જો તેને અક્ષય સુખની ઇચ્છા હોય તો ન્યાયમા યથા નીતિથી વર્તવુ एव भूपे राज्यकर्मणि प्रवृत्ते कस्मिश्चित् अर्थि यागते चरस्तस्माद्विज्ञप्तिपत्र गृहीत्वा मन्त्रिण देयात् । मत्री च तत्पत्र भूप निवेद्य अर्थितत्संनिणयानन्तर पत्रोपरि आज्ञा लिखेत् ॥ વાદી અરજ કરવા આવે એટલે તેની અરજીનો કાગળ દૂતે તેની પાસેથી લઇ મંત્રિને આપવો મત્રીએ રાજાને તે જણાવી તે સાંભળવા લાયક છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કર્યા

પછી તે પત્રપર આજ્ઞા લખવી.

का तत्र योग्यतायोग्यता वेत्याह् ॥

અરજીની યોગ્યતા અયોગ્યતા કહે છે.

सार्थकं च समग्रार्थं साध्यधर्मेण संयुतं ॥
स्फुटं संक्षिप्तसच्छद्धमात्मप्रत्यार्थिनामयुक् ॥ १२ ॥
साध्यप्रमाणसंख्यावद्देशभूपाभिधान्वितम् ॥
यन्निवेद्यते राज्ञे तद्योग्यमिति कथ्यते ॥ १३ ॥

અરજીની લેખન પદ્ધતિ સાર્થક, સઘળી મતલબ આવી ગએલી, દાદ માગનારી, સ્ફુટ, ટુંકી અને સારી શબ્દ રચના વાળી, પોતાના તથા પ્રતિવાદિના નામ વાળી, સાધ્ય પ્રમાણ (પુરાવા) ની સખ્યા યુક્ત, દેશ તથા રાજાના નામ વાળી હોવી જોઇએ. એવી જે અરજી રાજાને કરવામા આવે છે તે યોગ્ય કહેવાય છે

स्फुटोऽर्थः । जंगमविषयिकव्यवहारे त्वियं रीतिः જંગમ વિષયક વ્યવહારમાં તો અરજી આપવાની આ રીતિ છે, **स्थावर विषयाभियोगेतु** અને સ્થાવર મીલકતના લેણ દેણ સબંધમાં તો નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે છેઃ—

देशस्थानाख्यजातिस्वसन्निवेशप्रमाणयुक् ॥
पितामहस्वपितानुजजेष्ठाद्याभिधान्वितम् ॥ १४ ॥
राजमुद्रांकितं पत्रं स्थावरे श्राव्यमुच्यते ॥
ऽन्यथा तु वादिविज्ञप्तिर्न श्रोतव्याधिकारिणा ॥ १५ ॥

દેશ, ગામ, જાતિ, મિનકતના ખુટ તથા માપ વાળી અને બાપ [illegible] તથા નાના મોટા ભાઇઓના નામ વાળી તથા રાજાની મહોર છાપ વાળી અ [illegible] હોય તોજ ગ્યારે મીનકત ॥ મુ॰ મામા અધિકારીએ સા [illegible] અને એવી ના હોય તો જાણે તે અ [illegible] સાભળવી નહિ तत्र देशो मध्य देशो वा द्रविडागरगादय દાખલા તરીકે મધ્ય દેશ, સિંદ દેશ, અગદેશકે બગાલ, स्थान वाराणस्यादि ગામ કાશી આદિ जाति क्षत्रियादय જાત ક્ષત્રી આદિ, सनिवेश पूर्वापर दक्षिणोत्तरविभागावच्छिन्न ખુટ તે પૂર્વ, પશ્ચિમ દક્ષિણ એને ઉત્તની નવી [illegible], प्रमाण दशरज्जुमितमायत नाणरज्जुमितविस्तृत માપ — [illegible] તરી [illegible] લાગુ પાગ [illegible] પોણુ पितृपितामहादिनामयुक्तं બાપ [illegible] નામ વાળુ क्षेत्र यत्क्षेत्र वा [illegible] [illegible] ખેતર અથવા [illegible] વાવવાનો ક્યારો इत्येतद्रीत्या [illegible] [illegible] बोतया अन्यथा न पक्षाभासत्वात् એ પ્રકારે [illegible] [illegible] ન્યાયાધિશે સાભળવી, એવી [illegible] હોય તો [illegible] નહિ [illegible] તે પક્ષાભાસપણાવાળી [illegible] છે કે पक्षा भास इत्याह [illegible] [illegible] કહેલા તે કહે છે —

अप्रसिद्ध च विरुद्ध निष्प्रयोजन ॥
निरर्थ निराबाध पक्षाभास विवर्जयेत् ॥ १६ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], નિરર્થ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નામ વાળી કહેવાય [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] निर्णयन कृतमित्यसाव [illegible] આ

માણસ મને જોઇને થુંક્યો; એ અસાધ્ય मद्गृहस्थंखपुष्पं गृहीत्वा-यमगमत्तदहं याचयामि परं नो ददातीत्यप्रसिद्धं જેમકે—મારા ઘરમાં રહેલું આકાશ પુષ્પ આ માણસ લઇને ચાલ્યો ગયો. તે હું પાછું માગું છું છતાં આપ તો નથી, એ અપ્રસિદ્ધ વાત છે. अनेनाहशप्त इति-विरुद्धं આણે મારા સોગન ખાધા એ વિરૂદ્ધ કહેવાય मत्पित्रा पूर्व-मस्याधिकारः कृतोस्ति भूयो मां न ददाति इति निष्प्रयोजनम् મારા બાપે પૂર્વે આનો અધિકાર ચલાવ્યો છે તે અધિકાર તેમને હવે આપ તો નથી આ નિષ્પ્રયોજન વાત છે. यथा तथा प्रलपनं नि-रर्थकं જેમ તેમ બકવું તે નિરર્થક છે मद्गृहस्थदीपप्रकाशेनायं स्वगृहकार्यं करोति इति निराबाधं ॥ મારા ઘરમાં રહેલા દીવાના પ્રકાશથી આ માણસ પોતાના ઘરનું કામ કરે છે, એ 'નિરાબાધ' કહેવાય ઉપરના સઘળા દાખલા 'પક્ષાભાસ'ના છે एतादृशं पक्षा-भासं वर्जयेत् न श्रुणुयादित्यार्थः તેવી પક્ષા ભાસ વાળી અરજીનો અધિકારીએ ત્યાગ કરવો અર્થાત્ કાઢી નાખવી. तथा चानेकव्यवहार विषयगर्भिता विज्ञप्तिरपि न श्रोतव्या વળી અનેક વિષય જેમાં સમાએલા હોય તેવી અરજી પણ ન સાંભળવી. किंतु प्रत्येकविषयग-र्भिता इत्याह પણ પ્રત્યેક વિષય વાળી સાભળવી કહ્યુ છે કે—

विज्ञप्ति र्नहि श्रोतव्या क्रियाभेदसमान्विता ॥
अनेकविषयाकीर्णा श्रृयेताथाधिकारिभिः ॥ १७ ॥

જૂદી, જૂદી ક્રિયાના ભેદવાળી વળી અનેક વિષયોથી ભરેલી અરજી અધિકારીએ સાંભળવી નહિ कस्मिंश्चित् काले भिन्नविषय-भूतैकविज्ञप्तिरपि श्रोतव्या भवतीत्याह કોઇ સમયે ભિન્ન, ભિન્ન

રિતેથી ભિન્ન એક અર્થ પણ અધિકારીઓને સાંભળી પડે છે તે કહે છે—

एकैकक्रियया मन्त्रोऽनेकक्रियसमन्वितः ॥
आद्यो गाथानियोगश्चाप्यद्भ्रामजनहेतुकः ॥ १८ ॥

વાદિ ભીન ગામનો [illegible] હોય તો અનેક ક્રિયાઓએ યુક્ત અને ભિન્ન, ભિન્ન [illegible] રિતેથી ભિન્ન [illegible] અર્થ પણ અધિકારીએ સાંભળી

साध्यादिहेतुभिः सिद्धः तद्भिन्नद्वयाधिकारिभिः ॥
श्रीतमाना भवेयाहि जयपराजययोरिति ॥ १९ ॥

આવી [illegible] તેનું [illegible] તે અધિકારીઓએ [illegible] તેનું [illegible] આપી દેવું. यद्यपि [illegible] न्यायेन [illegible] न दया इत्युक्तः परन्तु केनचिन्न्यपक्षतो [illegible] तद्विनिश्चयं श्रोतव्या [illegible] पराहानाय [illegible] निपत्र ॥ तथाहि ॥ [illegible]

[illegible]

श्रोतव्या यदि विज्ञप्तिस्तस्यामाज्ञां लिखेत्परा ॥
व्हानाद्यर्थं समुद्रां चाधिकारी तां प्रवर्तयेत् ॥ २० ॥
नृपाज्ञापत्रं तत्रैव गच्छेद्दूतोऽह्वानाकुलं ॥
योग्यतायोग्यते दृष्ट्वा नेतुं योग्यं तमानयेत् ॥ २१ ॥

જો અધિકારિયે તે અરજી સાંભળવા જેવી હોય તો તે પ્રતિવાદીને બોલાવાનો સમન્સ કાઢવો; તે સમન્સપર રાજાનો મોર શિક્કો કરી તે દૂતને આપી મોકલવો એ હુકમ લઇ દૂતે જલદી ત્યાં જવું; દૂતે તેની યોગ્યતા અયોગ્યતા જોઇ જો તે આવવા યોગ્ય સ્થિતિમાં હોય તો તેને લાવવો के अनाहृया इत्याह કોણ નહિ લાવવા યોગ્ય તે જણાવે છે.—

अशक्ताः स्थविरा बाला कुलजा हीनपक्षकाः ॥
अज्ञातस्वामिनो क्रूरा राज्यकार्यसमाकुलाः ॥ २२ ॥
आवश्यकक्रियोद्युक्ता उन्मत्ता भूतडाकिनी ॥
गृहीता वातपित्ताद्या अनाह्वयाः स्मृता बुधैः ॥ २३ ॥
देशकालानुसारेण कृत्यसाधनदूषणे ॥
ज्ञात्वा यानैरशक्तादीन् बलादाव्हाययेन्नृपः ॥ २४ ॥

અશક્ત, ઘરડા થયેલા, બાલક, સદ્દકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા, લુલા લંગડા, જેનો સ્વામી જાણ્યામાં ન આવ્યો હોય એવા, ક્રૂર, રાજ્ય કાર્યમાં ગુંથાએલા, આવશ્યક કર્મમાં ગુંથાએલા, ગાંડા, ભૂત તથા ડાકેણથી પીડાએલા, વાયુ, પિત્તાદિના રોગથી પીડાતા, એવાઓને બોલવવા યોગ્ય, વિદ્વાનોએ ગણેલા નથી. દેશ કાલાનુસાર ન્યાયનાં સાધનોમા ખામી રહે છે એમ જણાય તો વાહન મોકલીને તે અશક્તાદિને પણ બલથી બોલાવી મગાવવા. एतद्रीत्या दूतेन प्रत्यर्थि-

न्यानीते किं तत्पितृभ्रात्रादयोपि तत्र वक्तु शक्नुवन्ति न वेत्याह
ઉપર બતાવેલી રીતિ પ્રમાણે દૂત (એજીંટ અથવા પ્લીડર) દ્વારા
પ્રતિવાદિને બોલાવી આણે ત્યારે શું તેના પિતા, ભાઇ વગેરે તે કામમા
બોલી શકે છે કે નહિ તે કહે છે —

पिता भ्राता न पौत्रो वा न सुतो न नियोगकृत् ॥
व्यवहारेषु शक्तः स्याद्वक्तुं दूतो हि विप्रुवन् ॥ २७ ॥

પિતા, ભાઇઓ, છોકરો કે છોકરાનો છોકરો મુખ્તીઆર અથવા ગોઠ
પણ ચાલતા કામમા બોલવાને યોગ્ય નથી અને તેમ જો બોલે તો અ
ન્યાય તે દૂતને પાપ થાય છે स्वाम्यभावे तु दत्तपूर्णाधिकारित्वेन
सम्यग् वक्तुं शक्नुवन्ति इति स्थितिः સ્વામી એટલે વાદિ કિંવા પ્રતિવાદિ
જાતે ન હોય અને તેઓને બોલવાનો પૂર્ણ અધિકાર દીધેલો હોય
ત્યારે તો બોલનારો માણસ અધિકારી થાય છે એવો કાયદો છે ततो
धिकारी अर्थिदत्त प्रतिज्ञापत्रमुत्तर गृहीतुं प्रत्यर्थिने दर्शयेत्
ત્યાર પછી અધિકારિએ વાદિએ આપેલી અરજીનો કાગળ ઉત્તર મેળ
વવાને પ્રતિવાદિને દેખાડવો तदभिप्राय निवेदयेच्च અને તેનો અભિ
પ્રાય પણ પ્રતિવાદિને સમજાવવો

तथाहि

कुलजातिवयोवर्णमासपक्षदिनान्वित ॥
अर्थिनिवेदित यच्च तत्सर्वं हि निवेदयेत ॥ २८ ॥

કુલ જાતિ વય વર્ણ, માસ, પક્ષ તથા દિવસ વગેરે વાદિએ
જે જણાવ્યુ હોય તે સઘળાથી પ્રતિવાદિને વાકેફ કરવો स च तत्पत्र
मुनरावलोक्य शोधनार्थमवधिं याचेत साधनं च यावदुक्त-

स्वदर्शनं ततः प्राड्विवाको यथाकृत्यमवधिं देयात् ॥ તે વાદિની અરજી પ્રતિવાદિ સારી રીતે વાંચીને તેના શોધનને માટે મુદત માગે તો ન્યાયાધિશે કામનું સ્વરૂપ જોઇ ઘટતી મુદત આપવી. તે શોધવાનુ કામ ઉત્તર આપ્યા પછી બંધ થાય છે. तथाहि તે નીચે પ્રમાણે—

ऋणाद्युत्तरदाने चावधो देयाद्दिनत्रयम् ॥
भूपो विशेषकृत्ये तु पक्षं नातः परं दिशेत् ॥ २७ ॥
गोर्वधे ताडने स्तेये पारुष्ये साहसेऽपि वा ॥
स्त्रीचरित्रे न कालोस्ति गृह्णीयादुत्तरं लघु ॥ २८ ॥
शोधयेद्वादिपत्रं च यावन्नोत्तरलेखनम् ॥
लिखिते तु यथानीति निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥ २९ ॥

કરજ આદિ બાબતના મુકરદમામા પ્રતિવાદીને ઉત્તર દેવાની ત્રણ દિવસની મુદત આપવી. જો મુકરદમો ભારે હોય તો વધારેમા વધારે પંદર દિવસની મુદત રાજાએ આપવી તે ઉપરાતની મુદત આપવી નહિ. ગાયનો વધ, મારામારી, ચોરી વચનપારૂષ્ય, (ગાળાગાળી) સાહસ, (ઝેર દેવું વગેરે) અથવા સ્ત્રીચરિત્ર સંબંધી મુકરદમો હોય તો તેમાં મુદત આપવી નહિ, તુરતજ જવાબ લઇ લેવો જ્યાં સુધી પ્રતિવાદિનો જવાબ ન લખાયો હોય ત્યા સુધી પ્રતિવાદી અરજી તપાસી શકે પરંતુ પ્રતિવાદિનો જવાબ થઇ ગયા પછી નીતિ પ્રમાણે અરજી તપાસવાનો કાંઇ હક નથી.

ऋणादिव्यवहारे उत्तमर्णनिरूपितविषयशोधनपूर्वकोत्तरदानार्थं प्राड्विवाको दिनत्रयावधिं देयात् । विशेषकृत्ये तु नृपः

पक्षैकमितावधिं देयात् । अत पर न दिशेत् । गोवधे मारणे ताडने यष्ट्यादिप्रहारे स्तेये चौर्य पारुष्ये क्रोधेन कटुवाक्यादिकथने साहसे विषशस्त्रादिकृतप्राणघाते स्त्रिया दुश्चरिते एतद्विषयाभियोगे उत्तरदानाय प्रतिवादिन प्रत्यवधि न देयात् । तत्क्षण परोत्तर गृहीयात् । अन्यथा असत्यसाक्ष्यादिना कृत्यविपर्यय ॥

दीवानी मु मामा मु त आपवाने वाधा हि पन्तु फोजदारी मुकदमामा मु त आपवाथी ज्यारे साक्षीओ ऊभा थाय छे अने न्यायने बदले अन्याय थवानो सभव बने छे प्रत्यर्थी वादिपत्र यावदुत्तरलेखन शोधयेत् लिखिते तु शोधन निवृत्त भवेत् अतो गृहीनावधो प्रतिज्ञापत्र विचिन्त्य यथानथमुत्तर देयात् ॥

प्रतिवादि पण वादिनी अरजीनो जवाब लखता सुधी जवाबमा फेरफार करी शके, परतु जवाब लखी आप्या पछी, फेरफार करवानो कोई हक तेनो नथी माटे मजेथी मुदत लईमा प्रतिना पत्रने विचारी यथास्थित उत्तर आपवो यदि रागाद्वेषाल्लोभाद्वान्यथोत्तर देयाद्म दड्य जो राग द्वेष के लोभथी जेणे जवाब आपे तो ते दडी योग्य थाय छे तदुत्तर द्विविध श्राव्यमश्राव्य चेति ते उत्तर बे प्रकारनु छे एक न्यायाधीशे साभळवा योग्य अने बीजु नहि साभळवा योग्य तत्र श्राव्य तु तेमा साभळवा योग्य उत्तर पण — चार प्रकारनु छे

अथ प्रतिज्ञां संश्रुत्य प्रत्यर्थी चोत्तर लिखेत् ॥
सद्धं चतुर्विध सत्य प्रतिसु न्यायपत्र तथा ॥ ३० ॥

असंदिग्धमिति प्रोक्तं सूत्तरं निर्णये बुधैः ॥

येन प्रकृतसाध्यार्थसिद्धिः प्रत्यर्थिनः स्फुटं ॥ ६१ ॥

વાદિની પ્રતિના જોઇનેજ પ્રત્યર્થી (પ્રતિવાદિ) જે ઉત્તર આપે તે ચાર પ્રકારનો હોવો જોઇએ. સત્ય પ્રતિભુ, વ્યાપક તથા અસંદિગ્ધ તેવા ઉત્તરને નિર્ણય કરવામાં ડાહ્યા પુરૂષોએ સારો ઉત્તર માન્યો છે તેના ઉત્તરથી ચાલતા વિષયમાં પ્રતિવાદીને સાધ્ય અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. **यथा शतमुद्रा एतस्माद्याचयामीत्यर्थिनोक्ते सत्यं दातव्याः संतीति सत्योत्तरं** જેમકે હુ આની પાસે સો રૂપિયા માગું છુ એમ વાદિ કહે એટલે પ્રતિવાદિ કહેશે કે હા તે મારે આપવાના છે. એ ઉત્તરનુ નામ સત્ય ઉત્તર (१) કહેવાય. **अर्थिलेखकं दृष्ट्वा तद्विरुद्धधर्महेतुप्रतिपादनं प्रतिभूः** પ્રતિવાદિ વાદિનું લખાણુ જોઇ તેનાથી વિરૂદ્ધ ધર્મવાળા હેતુનું પ્રતિપાદન કરે તે પ્રતિભૂ (२) કહેવાય. **देशग्रामादिनामयुतं व्यापकं** દેશ, ગામાદિ નામ યુક્ત જે ઉત્તર તે વ્યાપક (૩) કહેવાય. **सत्यमेतावन्मुद्रैतस्य दातव्या परं मयैतस्यैतत्कार्यं कृतमस्तीत्यसंदिग्धं ।** મારે વાદિને એટલા રૂપિઆ દેવા છે પરંતુ તેના બદલામાં મેં તેનું આટલું કામ કર્યું છે તે અસંદિગ્ધ (४) ઉત્તર કહેવાય **अश्राव्यं च पंचविधं ।** અશ્રાવ્ય ઉત્તર પાંચ પ્રકારના છે.—

संदिग्धं प्रकृताद्भिन्नमत्यल्पमतिभूरि च ॥

पैक्षकदेशव्याप्यं यच्छ्राव्यं नैवोत्तरं हि तत् ॥ ६२ ॥

સંદિગ્ધ, પ્રકૃતથી ભિન્ન, અતિઅલ્પ, અતિઘણુ, મુખ્યનો એક ભાગ, એ પાંચ પ્રકારનો ઉત્તર અશ્રાવ્ય એટલે અધિકારિએ સાંભળવા યોગ્ય નથી. **यथा शतमुद्रा अनेन गृहीता इत्युक्ते सति**

शतमुद्रा वा मूलपणा इति संदिग्ध જેમકે આ માણસે સો સોના મહોરો લીધી છે એમ કહે, પ્રતિવાદિ કહે છે કે સો માટે કે આ લીધીયા એ ઉત્તર સંદિગ્ધ કહેવાય

सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीतिप्रकृतादन्य જેમ સો નામહોરનો દાવો કર્યા છે તો સો રૂપિયાનો દેવાદાર છું આવો પ્રતિવાદિનો ઉત્તર તે પ્રકૃતની ભિન્ન એટલે ચાલતી બાબતથી જુદો કહેવાય **सुवर्णशताभियोगे पञ्चैव धारयामीति** अल्पम् સો સોના મહોરોનો દાવો છે તેમ છતાં હું તો પાંચનોજ દેવાદાર છું એ પ્રતિવાદિનો ઉત્તર અતિ અલ્પ કહેવાય **सुवर्णशताभियोगे सहस्रं धारयामीति अतिभूरि** સો મોહોરનો દાવો છે પણ હું એક હજાર મોહોરનો દેવાદાર છું એવો પ્રતિવાદિનો જે ઉત્તર તે તે 'અતિભૂરિ' એટલે ઘણો [illegible] ઉત્તર કહેવાય **भूषणवस्त्राभियोगे वस्त्राणि गृहीतानि न भूषणानि इति पक्षैकदेशव्यापि** વાદિ કહે છે કે એને વસ્ત્ર તથા ઘરેણાં [illegible] આપ્યા છે, ત્યારે પ્રતિવાદિ કહે છે કે મને વસ્ત્ર આપ્યા [illegible] ઘરેણાં નથી આપ્યા, એ ઉત્તરનું નામ 'પક્ષૈકદેશવ્યાપિ,' એટલે [illegible] એક ભાગની કબુલાતવાળો ઉત્તર કહેવાય **एता न्यथार्थलिखितमुत्तरं प्राड्विवाको न शृणुयादित्यर्थः** એ પાંચ [illegible] થી લખેલા પ્રતિવાદિના અનાચાર ઉત્તર અધિકારીએ સાંભળવા નહિ **तथा** [illegible] પણ—

मल्पश्रुतमाहात तदालोन्याधिकारभृत् ॥
पुनराकल्पयत्ताशनुमर्गिन च नदुत्तर ॥ ३८ ॥
क्षमामोन्य पुनश्चार्था ऋणिन्न्याभियातकृत ॥
देयादुत्तरमनावयत्काय पुष्टिं भवेत् ॥ ३९ ॥

विरुद्धमन्यथा पूर्वापरत्वेन स्मृतं ततः ॥
प्रतिज्ञाभंगहीनत्वे स्यातां कृत्यार्थहानिदे ॥ ३६ ॥

પ્રતિવાદિનો જવાબ લઇ અધિકારીએ તપાસવો અને પછી વાદિને વંચાવવો, તે ઉત્તરનો જવાબ વાદિ પાસેથી અધિકારીએ ફરી લેવો. પછી તે ઉત્તરને જોઇને વાદિ પ્રતિવાદિના ઉત્તરને નષ્ટ કરે એવો ઉત્તર આપે તો તે ઉત્તર તેના મુકદ્દમાને પુષ્ટિકારક થાય છે. વાદિએ કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો લેખ અને પ્રતિવાદિએ આપેલા જવાબનો પ્રતિઉત્તર પૂર્વાપર વિરોધી ન હોવા જોઈએ, જો વાદિનો જવાબ વિરોધી થાય તો તેની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે અને પક્ષની હીનતા થાય છે અને તેના કેશને હાની પહોચે છે. वादिना प्रतिज्ञापत्रे पूर्वं यल्लिखितं तथैव सविस्तरं प्रतिवाद्युक्तोत्तरदानकाले पुनर्लेख्यं अन्यथा पूर्वापरविरुद्धत्वेन प्रतिज्ञाभंगः पक्षहीनता च વાદિએ પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં પૂર્વે જે લખેલુ તેજ પ્રમાણે વિસ્તાર સહિત પ્રતિવાદિના કહેલા જવાબનો પ્રત્યુત્તર આપવા વખતે વાદિએ ફરીને લખવું. વાદિ તેવો પ્રત્યુત્તર ન આપે તો પૂર્વાપર વિરોધ થવાથી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય અને પક્ષની હીનતા થાય

हीनता पंचधा स्यात् હીનતા પાંચ પ્રકારની છે तथा हि તે આ પ્રકારે —

निरुत्तरः क्रियादिष्टो नोपस्थातान्यदुत्तरः ॥
आहूतः प्रपलायेत भवेद्धीनस्तु पंचधा ॥ ३७ ॥

નિરુત્તર, ક્રિયાદિષ્ટ, નોપસ્થાતા, અન્યદુત્તર આહુત પ્રપલાયન; એ પાચ પ્રકાર હીનતાના છે. पृष्टे सति किंचिदपि न वदति स

निरुत्तर પુછ્યા છતાં કંઈ ઉત્તર ન આપે તે નિરુત્તર, लेखनक्रिया चातुर्येणान्यथा लिखन् क्रियाद्विष्ट લખવાની ક્રિયામાં ચાતુર્યપણાથી ઉલટું લખે તે ક્રિયાદ્વિષ્ટ उत्तरे पृष्टे प्रकृताच्चलेत् स नोपस्थाता ઉત્તર પુછતાં ચાલતા વિષયથી ખસી જાય તે નોપસ્થાતા पृष्टे सत्यथा वदेत् सो यदुत्तर પુછતાં છતાં કંઈ જુદોજ ઉત્તર આપે તે અન્યદુત્ત आहूते सति पलायेत स पञ्चम બોલાવે સતે નાસી જાય તે પ્રપલાયન, એ પાંચ પ્રકારની પક્ષહીનતા દર્શાવી

पुनश्चाधिकारी तल्लेखं प्रत्यर्थिने निवेदयेत् ॥ ततः
प्रत्यर्थ्यपि च तल्लेखं वाचयित्वोत्तरं लिखेत् ॥
सत्यं चेत्सिद्धिमाप्नोति विपरीतमथोन्यथा ॥ ३८ ॥

ફરીને અધિકારીએ વાદિનો તે લેખ પ્રત્યર્થી-(પ્રતિવાદિને) આપવો, પ્રતિવાદિએ તે લેખ વાંચીને પ્રત્યુત્તર લખવો

તે લેખ સાચો હોય તો ખરો થાયછે નહિ તો ખોટો થાયછે

ततोधिकारी पत्रचतुष्टयं गृहीत्वा प्राड्विवाकाग्रे स्थापयेत् स च सभ्यैः सह विविच्य उभौ प्रति साक्ष्यादिसाधननिर्देशं कुर्यात् પછી અધિકારીએ (શીરસ્તેદારે) વાદિ પ્રતિવાદિના ઉત્તર પ્રત્યુત્તરના ચારે કાગળો ન્યાયાધીશની પાસે મુકવા ન્યાયાધીશે સભ્યોની સાથે તેનું બરોબર વિવેચન કરી વાદિ પ્રતિવાદિ બેઉ પક્ષને સાક્ષી આદિ પુરાવો આપવાને ફરમાવવું तत्र सभ्याः कीदृशाः कियन्तो भवन्ति इत्याह તે સભામાં સભ્યો કેવા અને કેટલા જોઇએ, તે કહેછે —

शत्रौ मित्रे समाः शांताः निस्पृहाः सत्यवादिनः ॥
श्रुताध्ययनसंपन्नाः परलोकभयान्विताः ॥ ३९ ॥
निःक्रोधाश्च निरालस्या धर्मज्ञाः कुलजाः सतः ॥
पंचसप्ताथ भूपेन शुद्धाः कार्याः सभासदः ॥ ४० ॥

શત્રુ તથા મિત્રને સમાન ન્યાય આપનારા, શાન્ત, નિસ્પૃહ, સત્યવાદી, શાસ્ત્રના ભણેલા, પરલોકનો ભય રાખનારા, ક્રોધરહિત, આળસ વગરના, ધર્મને જાણનારા, અને સત્કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા એવા પાંચ અથવા સાત સભાસદો રાજાએ નીમવા. एते सभ्याश्चेल्लोभादिहेतुभिः कृतमन्यथा कुर्वन्ति तदा दंड्याः स्युरित्याह તે સભાસદો લોભ આદિ હેતુથી ખોટું કરે તો દંડને પાત્ર થાય છે તે કહેછે –

लोभाद्द्वेषाद्बृहन्मित्रकथनेन क्रुधान्यथा ॥
कृतिं कुर्वन्ति ये सभ्या दंड्या भूपेन ते सदा ॥ ४१ ॥

રાજાના તે સભાસદો લોભથી, દ્વેષથી કે કોઇ મોટા મિત્રની વગથી અથવા ક્રોધ પામી ન્યાયને બદલે અન્યાય કરે તો રાજાએ હમેશાં તેવા સભાસદો દંડ કરવા યોગ્ય છે. लोभादिहेतोरन्यथावादिभ्य एव दंडग्रहणमुचितं न पुनरज्ञानाद्विरुद्धवादिभ्यस्ते त्वयोग्यत्वेन सभातो निर्वास्या एवेति લોભાદિક હેતુથી જો તે સભાસદો જૂઠું બોલીને અન્યાય કરે તો રાજાએ દંડ કરવા યોગ્ય છે પરંતુ અસમજણથી વિરુદ્ધ બોલીને અન્યાય કરે તો તેઓ સભ્યપણાને લાયક નથી એમ જાણીને સભામાંથી કાઢી મૂકવા. ततस्तौ स्वस्वसाक्षीनामानि लिख्य भूपसदसि प्रवेशयेत् इत्याह પૂર્વે આજ્ઞા કરેલા

વાદિ પ્રતિવાદિઓ પોત પોતાના સાક્ષીઓના નામ લખી તેમની સાથે સભામા મુકે । ૮

श्रुत्वोर्मा सासनाज्ञा ता स्वस्वपक्षसमर्थक ॥
साक्षिनामानि सल्लिख्य स्थापयेत्ता पुर• प्रभोः ॥ ४२ ॥
उभयोः साक्षिणो ग्राह्या निस्पृहा• शुद्धवंशजा' ॥
देशकालविचारज्ञा अपोगडा निरन्वया• ॥ ४३ ॥

એ પ્રકારના સાસનની આજ્ઞા સાભળીને પોત પોતાના પક્ષને સમર્થન કરે એવા સાક્ષીઓના નામ લખી તે પત્રને ન્યાયાધીશની સમક્ષ મુકવુ બેઉ પક્ષના સાક્ષીઓ પવીત્ર કુળમા ઉત્પન થએલ, કોઈની સ્પૃહા નહિ રાખનારા, દેશકાળનો વિચાર કરનારા, પુખ્ત ઉમરના તથા તટસ્થ, તેવા પુરૂષો સાક્ષી આપવા યોગ્ય ગણાય છે ને स्वग्रामजा भिन्नग्रामजा वा गमे ते। તે પોતાના ગામમા જન્મના હો, કિંવા બીજા ગામમા જન્મેલા હો प्राडविवाक एताभ्यो यावन्निर्णय तेनन साक्ष्यैर्व्ययानुसारेणोभाभ्या दापयेदिति તે ઉપરનો નીવેડો ન થાય ત્યા સુધી તે સાક્ષીની વખતના ખરચ પ્રમાણે ખર્ચુ ન્યાયાધીશે વાદિ પ્રતિવાદી પાસેથી અપાવવુ अथ तत्कृत्यमुच्यते હવે સાક્ષીઓનુ કામ કહે છે—

आगत्य साक्षिणो नृपु माभ्यता कृपमाथने ॥
यमण स्वस्वपक्षे च यथानीति द्वयोरपि ॥ ४४ ॥

વાદિ તથા પ્રતિવાદી બેઉ પક્ષના સાક્ષીઓ આવીને તે કાર્યના માટે પોત પોતાના પક્ષમા ધર્મની રીતિ પ્રમાણે ન્યાયની સાથે साक्षिप

आगत्य पक्षद्वये साक्ष्यतां वक्तुमुद्युक्ता भवंति तदाप्राड्विवाको राज्यप्रबंधतया तान् भिन्नान् स्थापयित्वा स्वेष्टशपथादिनियमं च कारयित्वा साक्ष्यं गृह्णियात् ॥ બે પક્ષના સાક્ષીઓ કચેરીમાં આવીને સાક્ષી પુરવાને તૈયાર થાય ત્યારે ન્યાયાધીશે કાયદા પ્રમાણે તેમને જુદા જુદા રાખી, તેમને ઇષ્ટ દેવના સોગન આપી સાક્ષી લેવી.

आहूतान् साक्षिणः सर्वान्स्थापयेच्च पृथक् पृथक् ॥
सभान्तोविदिताचारान्मंत्रीयाज्ञार्थसाधकान् ॥ ૪૫ ॥
कृतस्नानार्चनान्पूर्वं नियम्य शपथैर्नृपः ॥
पृच्छेत्सत्कृत्य संबंधं तत्कृत्ये च यथाविधि ॥ ૪૬ ॥

બોલાવેલા બેઉ પક્ષના સઘળા સાક્ષીઓને જુદા જુદા રાખવા, તે સાક્ષીઓ સભામાં વર્તાતા નિયમોના જાણનાર અને મંત્રિની આજ્ઞા પ્રમાણે યથાસ્થિત વર્તનાર હોવા જોઇએ પ્રથમ તેઓ સ્નાન કરી (ઇષ્ટદેવનું) અર્ચન કરી રહે ત્યાર બાદ રાજાએ તેમને પ્રથમ સોગન આપવા. તેમનો સત્કાર કરી તે મુકરદમાના સબંધમાં જે સત્ય તેઓ જાણતા હોય તે યથાસ્થિત ન્યાયાધીશે પૃછવું કયા વર્ણને કેવા સોગન આપવા તે કહે છે.—

विप्रं यज्ञोपवीतेन क्षत्रियं च कृपाणतः ॥
गोदेवब्राह्मणैर्वैश्यं शपेच्छूद्रं तु पातकैः ॥ ૪૭ ॥

બ્રાહ્મણને જનોઇના સોગન આપવા, ક્ષત્રીને તલવારના, અને વૈશ્યને ગાય, દેવ તથા બ્રાહ્મણના આપવા; શુદ્રને તો ‘અમુક પાતક તને લાગશે’ એમ કહી પાતકના સોગન આપવા. શુદ્રને કયાં કયાં

પાતક કહેલા તે લખે છે—

स्त्रीबालगर्भघातं यज्जीवानामग्निपातने ॥
पाप तत्सर्वमाप्नोति यः साक्ष्यमनृत वदेत् ॥ ४८ ॥

સ્ત્રી હત્યા, બાળ હત્યા ગર્ભપાત તથા જીવોને અગ્નિમા બાળવાથી જે પાપ થાય છે તે સઘળા પાપ જે સાક્ષી જૂઠું બોલે તેને લાગે

दानपूजादिज पुन्यमसत्येन विनश्यति ॥
ज्ञात्वेति सावन ब्रूयु' साक्षिणस्ते यथायथम् ॥ ४९ ॥

જે આગળ દાન, પૂજા ઈત્યાદિ કરીને પુન્ય ઉપાર્જન કરેલુ હો તે જૂઠી સાક્ષી પુરવાથી નાશ પામશે માટે જે જાણતા હોય તે યથાયોગ્ય આ કામમા સઘળામા સાક્ષીઓએ કહેવુ

कीदृशा॰ साक्षिणो मान्या भवतीत्याह ॥

કેવા સાક્ષીઓની સાક્ષી માનવા યોગ્ય છે તે કહે છે—

यथार्थवादी निर्लोभ क्षमाधर्मपरायणः ॥
निर्मोहो निर्भयस्त्यागी साक्षी मान्य उदाहृत॰ ॥ ५० ॥
लोभी गद्गदवाग् दुष्टो रुद्धकण्ठो विरुद्धवाक् ॥
क्रोधी व्यसनसेवी च साक्ष्यमान्य स्मृतो बुधै॰ ॥५१॥

યથાર્થ બોલનારો, નિર્લોભી ક્ષમાવાળો, મોહ રહિત, નિર્ભય તથા ત્યાગી (દાન પુન્ય કરનાર) એટલા લક્ષણવાળો સાક્ષી માન્ય કરવા યોગ્ય છે લોભી, ગદ ગદ વાણી બોલનારો, દુષ્ટ, બોલતા કંઠ રુંધાય

જાય તેવો, વિરુદ્ધ બોલનારો, ક્રોધી તથા વ્યસની એટલાં અપલક્ષણ વાળો સાક્ષી માન્ય કરવા યોગ્ય વિદ્વાનોએ ગણ્યો નથી.

वादिसाक्ष्यभवनानंतरं प्रत्यर्थिसाक्षिणो ब्रूयुरित्याह ॥

વાદિની સાક્ષી થઇ રહ્યા પછી પ્રતિવાદિની સાક્ષી લેવી, તે કહે છેઃ—

एकपक्षस्वरूपाप्तिं साक्ष्यं स्यात्पूर्ववादिनः ॥
तन्निवृत्तौ पुनर्ब्रूयात्साक्षी प्रत्यर्थिनः स्फुटं ॥ ९२ ॥

એક પક્ષનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે માટે પ્રથમ વાદિની સાક્ષી થાય; તે પુરી થાય એટલે પ્રતિવાદિની જાહેર રીતે સાક્ષી લેવી.

एतद्रीत्या प्राड्विवाकेन पूर्ववादिसाक्ष्यादाने प्रारब्धे प्रत्यर्थी तन्साक्षिनिमित्तं तदनुचरत्वादिदोषप्रतिपादनपूर्वकत्वेनाप्रमाणत्वं वदेत्तदाधिकारी किं कुर्यादित्याह ॥ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રથમ વાદિના સાક્ષીઓની જુબાની શરૂ કર્યા પછી સાક્ષી વાદિનો નોકર છે એમ દોષ બતાવી તે જુબાની પ્રમાણીભૂત નથી એમ જો પ્રતિવાદી કહે તો અધિકારીએ શું કરવું

अर्थिनोऽनुचरो मित्रं सहवासी कुटुंबजः ॥
ऋणार्त्तश्चेति तत्साक्ष्यं गृह्णीयाद्दिव्यपूर्वकं ॥
दिव्ये गृहीतेऽसत्यत्वं साक्षिणां च स्फुटं भवेत् ॥
दंड्याः पृथक् पृथक् द्रम्मैर्यथादोषं च धर्मतः ॥ ९३ ॥

વાદિનો કોઇ ચાકર, મિત્ર, પાડોસી, સગો અથવા દેવાદાર સાક્ષી આપવાને આવ્યો હોય તો તેની સોગનપર જુબાની લેવી; સોગન

સીના ત્તા તે સાક્ષો પૂરી પુરે છે એમ પ્રત્યક્ષ જણાય તો જે સા ક્ષીનો જેવો દોષ એટલે શુ હો હોય તે પ્રકારે તેમનો ભિન્ન, ભિન્ન (ભિન્નનો) ન્યાયાધીશે કરવો अत्र वादिसाक्ष्यभवनान्ते प्रति-वादिसाक्षिणोऽपि साक्ष्य ददाति तत्र प्राड्विवाक उभयसाक्षिणा साक्ष्य गृहीत्वा पुन किं कुर्यादित्याह ॥ રીત પ્રમાણે વાદિની સાક્ષી થઈ રહ્યા પછી પ્રતિવાદિ પોતાના તરફના સાક્ષીઓ પણ આપી શકે ત્યાર પછી બેઉની સાક્ષીઓ લઇને ન્યાયાધીશે શુ કરવુ તે કહે છે –

साक्ष्युक्त प्राड्विवाकश्च विमृश्य सुतरा द्वयोः ॥
कस्य वाक्यस्य प्रामाण्यमिति सम्यग्विवेचयेत् ॥ ८४ ॥

બેઉ તરફના સાક્ષીઓએ આપેલી જુબાનીઓને ન્યાયાધીશે સારી પેઠે વિચારી જોઈ પછી કોનુ વાક્ય પ્રમાણ છે, એ બાબત સમજણી સાથે વિવેચનપૂર્વક તપાસવુ यद्यर्थी साक्ष्यादिभि स्वोक्ति समर्थन कर्तु न शक्नुयात्तदा दण्ड्य ॥ જો વાદિ પોતાના સાક્ષીઓથી પોતાની હકીકત ખરાને સમર્થ ન થાય તો તે દંડને પાત્ર થાય છે તે કહે છે —

न शक्नोति नियोग समर्था साक्ष्यादिहेतुभिः ॥
समर्थयितुमेष स्याद्राज्यदण्ड्यश्च सत्युत ॥ ८५ ॥
मिथ्याभियोगी पश्चार्थे नि ह्नुते चेदमु भयात् ॥
तदपि दण्ड्यतामापात् नियोगद्विगुणर्धनं ॥ ८६ ॥

પોતાના સાક્ષી ઇત્યાદિ હેતુઓથી વાદિ દાવો સાબીત ન કરી શકે તો તે રાજાને દંડને પાત્ર થાય છે પોતાના ખોટા પક્ષને સાબી

ત કરવાને વાદિ અથવા પ્રતિવાદિ સત્યને ગોપવી રાખેતો તેઓ દાવા-
ની રકમથી બમણી રકમના દંડને પાત્ર થાય છે. यदि नियमिताः
साक्षिणोऽपि अनृतं वदंति तदा किं स्यादित्याह સોગન ખાધેલા
સાક્ષીઓ કદી જૂઠું બોલે તો શું કરવું તે કહે છેઃ—

वादिनः साक्षिणोऽसत्यं वदेयुश्चनृपाग्रतः ॥
दंड्याः पृथक् पृथक् रूप्यैर्यथाशक्ति यथाकुलं ॥ ८७ ॥

વાદિના સાક્ષીઓ રાજા-ન્યાયાધીશની સમક્ષ જૂઠું બોલેતો તેમની
જાતિ તથા શક્તિને અનુસારે દરેકનો રૂપાએરથી દંડ કરવો.

प्रत्यर्थिसाक्षिणोऽपि असत्याः स्युस्तदा किं करोति मंत्री तदाह ॥

પ્રતિવાદિના સાક્ષીઓ પણ જૂઠા હોય ત્યારે મંત્રી શું કરે
તે કહે છેઃ—

साक्षिणो वादिनः सत्या असत्याः प्रतिवादिनः ॥
इषु[५] वेदा[४] ग्नि[३] समितं सव्ययं स्वं नृपोऽर्थिने ॥८८॥

दापयेदृणिना द्रव्यं साक्षिणस्ते पृथक् पृथक् ॥
दंडनीयाः पुनर्नैवाद्याः स्युः साक्षिकर्मणि ॥ ८९ ॥

વાદિના સાક્ષીઓ ખરા હોય અને પ્રતિવાદિના સાક્ષીઓ જૂઠું
બોલ્યા હોયતો કરજદારના દેવાની રકમ પાંચ, ચાર અથવા ત્રણ ટ-
કાના વ્યાજ તથા ખરચ સાથે કરજદાર પાસેથી વાદિને એટલે લેણ-
દારને અપાવવા અને સાક્ષીઓનો જુદો જુદો દંડ કરવો અને ફરીને
તેઓને સાક્ષીના કામમાં બોલાવવા નહિ. कश्चित्साक्षी कल्यस्वरूपं

जानन्नपि मूको भवेत्तदा किंकार्यमित्याह ॥ જ્યારે સાક્ષી કામનુ સ્વરૂપ જાણ્યા છતાં પણ કહે નહિ તો શું કરવુ તે કહે છે—

यो नरः कूटसद्भाव जानन्नपि वदेन्न वै ॥
स कूटसाक्षिवद्दण्ड्यो नृपेण शतरौप्यकैः ॥ ६० ॥

જે માણસ ખરૂં કિંવા ખોટું છે એમ ખાતરી પૂર્વક જાણતો હોય તેમ છતાં કહે નહિ તે જૂઠા સાક્ષીની પેઠે સો રૂપિયાના દંડને પાત્ર છે उभयसाक्षिणामसत्यत्वे नृपेण किंकार्यमित्याह ॥ ઉભય પક્ષના સાક્ષીઓ જુઠા હોયતો ન્યાયાધીશે શું કરવુ તે કહે છે—

उभयो साक्षिणोऽसत्याश्चेदन्यैर्गुणवत्तमैः ॥
नृपेण निर्णयं कार्यः स्वाहूतं साक्षिभिस्तदा ॥ ६१ ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशं कृत्येऽसत्य वदति चेत् ॥
दण्डयित्वा प्रवास्याश्च न शूद्रे साक्ष्ययोग्यता ॥ ६२ ॥

વાદિ તથા પ્રતિવાદિ બેઉના સાક્ષીઓ જૂઠા હોયતો બીજા ગુણવાન સાક્ષીઓને બોલાવી પોતાએ બોલાવેલા સાક્ષીઓની પાસેના નિર્ણય કરી લેવો લાગે છે, વળી તથા વૈશ્ય જાતિનો સાક્ષી જુઠુ બોલે તો તેમનો દંડ કરી ગામ બહાર કાઢી મુકવા અને સાક્ષી પુરવાની યોગ્યતા નથી अन्यसाक्षिणामभावे नृपेण किंकार्यमित्याह ॥ બીજા સાક્ષીઓના અભાવે રાજાએ શું કરવુ તે કહે છે

उभानुमतिमादाय कार्यः साक्षी स्वधर्मभृत् ॥
एक एव हि शूद्रस्तु गुणवान् सत्यवाक् शमी ॥ ६३ ॥

વાદિ તથા પ્રતિવાદિ બેઉનો અભિપ્રાય લઇ ન્યાયાધીશે પવિત્ર, ગુણવાન્ સત્ય બોલનારો તથા શાન્તિ ગુણવાળો સ્વધર્મી એવો એક સાક્ષી કરવો. **ननु सीमावादादिविषयेषु भूप स्वस्थापितसाक्षिभिर्निर्णयं कर्तुं शक्नोति अन्येषु च ऋणादानादिव्यवहारेषु साक्ष्यभावे लेखपत्राद्यभावे च कथं निर्णयं कुर्यादित्याह ॥** અત્રે શંકાકાર શંકા ઉઠાવશે કે સીમાડા સંબંધી તકરારો વગેરે કામમાં રાજાએ પોતે મેળવેલા સાક્ષીઓથી કામનો નિર્ણય કરી શકે છે પરંતુ બીજા લેણા દેણા વગેરેના કજીઆઓમાં સાક્ષી તથા લેખપત્રનો અભાવ સતે શી રીતે નિર્ણય કરી શકે, તે કહે છે:—

अर्थिप्रत्यर्थिनोः स्यातां साक्षिणौ चेन्न भूपतिः ॥
कृत्यतत्त्वमजानानः शपथं तत्र कारयेत् ॥ ६३ ॥

तद्देववन्हियात्रापोगुरूणां नियमात् क्रमात् ॥
द्विजक्षत्रियवैश्येभ्यः शपथं कारयेत्ततः ॥ ६४ ॥

मासपक्षावधिं कृत्वा कारयेच्छपथं नृपः ॥
तज्ज्ञाधिव्याधिवन्ह्यापोमरणं जायते न चेत् ॥ ६५ ॥

लोकाधिकारिभिर्दिव्यं प्रमाणमिति मन्यते ॥
सत्यमंतर्भवेत्कष्टं तच्चेद्भवति चान्यथा ॥ ६६ ॥

महीपालस्ततः सम्यक् परीक्ष्योभयसत्यतां ॥
सभ्यसंमतिमादाय वदेज्जयपराजयौ ॥ ६७ ॥

इत्थ समासतः प्रोक्तो व्यवहारविधिक्रम ॥
यस्य स्मरणमात्रेण मानवो वञ्च्यते न कैः ॥ ६८ ॥

इति व्यवहारकृतिप्रकरणम् ॥

નાદિ તથા પ્રતિવાદી બેઉના કામમા સાહીઓ ન મળી આવે તો તે બેઉને તે તેનુ કૃત્ય નહિ જાણના। જ્યએ સોગન આપવા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી તથા વૈશ્યોને તેમા દેન, અગ્નિ જાના, પાણી અને ઝુના સોગન ક્રમ પ્રમાણે આપવા એક માસ ૮ પખવાડીઆનો અ-વધી સૌંની તે નાપથ પાવાધીગે આપવા તેટલી મુદતમા તે જૂ। પાથ લેના ને તે ત્યથી કઈ વ્યાધિ અથવા અગ્નિ જળ સબધી ભી। અથવા મરણ થાય છે મ તે જેનુ કારણ નો ॥ અગ્નિ મણીઓ તે પીડા દીધ પ્રમાણ ૫ માને છે જે જૂ। ના ાન ખાય નો અવશ્ય કષ્ટ થયા વિના નુ નથી ઉપર પ્રમાણે િ શપથ આ ાિ ગ્એ બેઉ નસ તપાસી જેનુ પછી સભામ ો મન લઈ જય પ ાજય ાદ ક ના ઉપર પ્રમાણે ટુકામા વ્યવહાર વિધિને ક્રમ કહ્યો જે ઓ ખા ખવાથી માણસ ઠગી શકાતો નથી

એ પ્રકારે વ્યવહાર વિધિ સપૂર્ણ થયો

अथ ऋणस्वरूपमुच्यते ॥

सुवर्णवर्णोऽभ्रनरेन्द्रसूनुः क्रौंचांकितः श्रीसुमतिर्जिनेन्द्रः ॥
ऋणप्रदानग्रहणाधिकारं प्रवक्तुकामं सुमतिं प्रदेयात् ॥ १ ॥

સોનાના જેવા વર્ણવાળા ક્રૌંચ પક્ષીના લાંછનવાળા અભ્રરાજાના પુત્ર શ્રી સુમતિ જિનેન્દ્ર દેવા લેણાની આપલે સબંધી અધિકારનુ રૂડે પ્રકારે વિવેચન કરવામા મને સદ્બુદ્ધિ આપો. तत्र किं नाम ऋणम् રૂણ કોને કહેવુ ?

याचितेन धनिनाथ केनचित् दीयते सनियमं पराय यत् ॥
तद्दणं निगदितं बुधैर्मिषलोभतः प्रतिदिनं सुवृद्धिकृत् ॥ २ ॥

કોઇ માણુસ ધનવાનની યાચના કરે કે ' મને અમૂક રકમ આપો ' તેનુ વચન સાભળી ધનવાન વ્યાજની લાલચથી અમુક વ્યાજ ઠરાવી તેને અમુક નિયમથી નાણાં ધીરે તેને વિદ્વાનોએ ' રૂણ ' એ પ્રકારનુ નામ આપેલુ છે. તે પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે. तत्केन कदा ग्राह्यं तदाह ॥ કરજ કોણે અને ક્યારે લેવુ તે કહે છે—

कुटुंबावनधर्मापन्मित्राद्यावश्यकर्माणि ॥
निर्द्धने नान्यथावाप्तौ ऋणं ग्राह्यं च ऋक्थिनः ॥ ३ ॥

प्रतिमासं मिषं दद्यात् वृद्धौ दुःखं महद्भवेत् ॥
पुनश्च नियते काले देयात् स्वं सोऽधमर्णकः ॥ ४ ॥

काले व्यतीते नियते ह्युत्तमर्णेन याचितो ॥
ऽपि नो दद्यात् तदा ऋक्थी राजानं स्वं निवेदयेत् ॥५॥

કુટુંબનુ રક્ષણ કરવા રૂપ ધર્મમા આપત્તિ આવી હોય ત્યારે અને મિત્રનુ અવશ્ય કર્મ હોય અને બીજી કોઇ રીતે નાણા ન મળે તો નિર્ધનને ગૃહસ્થની પાસેથી નાણા વ્યાજે લેવા પડે લીધા પછી દરરોજ પ્રતિમાસે તેનુ વ્યાજ આપી દેવુ જોઇએ, તે ન આપે અને દેવી રકમ વધી પડે તો વધારે દુખ થાય કરજદારે વાયદો મુકતે નાણા ભરી દેવા નાણા ભરવાની ઠરાવેલી મુદતે કરજદારથી નાણા ન ભરી શકાય અને લેણદાર માગણી કરે તે છતા નાણા ન આપી શકે તો પછી તે લેણદાર રાજાને ફર્યાદ કરે છે धनी कया रीत्या द्रव्य देयात् ધની એવી રીતે નાણા ધીરે તે કહે છે —

अर्थी स्वनामयुक्लेख्यपत्र मत्यर्थिन पुरा ॥
स्वसाक्षिपितृपितामहादिनामयुत स्फुट ॥ ६ ॥
लेखयित्वा धनी देयाद्रजतानि यथाविधि ॥
समिप सप्रतिज्ञ च मिष भिन्न च वर्णश. ॥ ७ ॥

ધનવાન પુરુષે પોતાના નામના લખાણવાળા પત્રમા પૈસા વ્યાજે લેનારની સમક્ષમા તેના સાક્ષી તથા બાપદાદાના નામ, વ્યાજનો દર, મુદત, તથા પ્રતિજ્ઞા (પૈસા પાછા આપવાની મુદત) વિગેરે ચોખી રીતે લખાવીને પૈસા વિગેરે યથાવિધિ વર્ણની જાતિ પ્રમાણે વ્યાજ લઇ દે તે આ પ્રમાણે —

ब्राह्मणक्षत्रविट्शूद्रान् शुल्कलोभेन चेद्धनी ॥
देयाद्रौप्यान् लेखरीत्या द्वित्रिवेदेषुसमित ॥ ८ ॥

मिषं वृद्धितया ग्राह्यं प्रतिमासं प्रतिज्ञया ॥
पुनश्चतुर्विधा प्रोक्ता सा वृद्धिः शक्त्यपेक्षया ॥ ९ ॥
चक्रवृद्धिः स्मृता चाद्या कालिका कारिता तथा ॥
कायिका चेति विज्ञेया सर्वसंपत्प्रवर्द्धनी ॥ १० ॥
आप्रतिज्ञांतमेकापि न दत्ता चेद्वराटिका ॥
तदैकीकृत्य तां वृद्धिं तद्वृद्धिः प्रथमा मता ॥ ११ ॥
मासपक्षदिनेष्वेतद्व्रजतानामिमामहं ॥
वृद्धिं दास्यामि नियतां कालिका सा स्मृता बुधैः ॥१२॥
मासकृतप्रतिज्ञायां नो चेद्दास्यामि किंचन ॥
दास्यामि द्विगुणान् रौप्यानिति वृद्धिस्तु कारिता ॥१३॥
कृतमासप्रतिज्ञोपि मिषं दातुमशक्नुयात् ॥
देहेन सेवां धनिनो वृद्धिः सा कायिका मता ॥ १४ ॥

બ્રાહ્મણને, ક્ષત્રીને, વૈશ્યને કે શુદ્રને; ધની વ્યાજના લોભથી જેને રૂપિયા ધીરે તેની પાસેથી બે, ત્રણ ચાર અથવા પાંચ ટકાના વ્યાજની ઉપર પ્રમાણે રૂપિયા આપવા, નક્કી કર્યા પ્રમાણે વ્યાજની રકમ પ્રતિમાસે ચડેચડી લેવી. શક્તિની અપેક્ષાએ વ્યાજ લેવાની પદ્ધતિ ચાર પ્રકારની છે. એક ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ, બીજું કાલિકા, ત્રીજું કારિતા અને ચોથું કાયિકા; આ ચારે વ્યાજની પદ્ધતિઓ સંપત્તિને વધારનારી છે. કરેલી મુદત સુધી વ્યાજની એક કોડી પણ દેવાદાર ન ભરે તો તે વ્યાજની રકમ મુડી સાથે ઉમેરી તે રકમ થાય તેનુ વ્યાજ ગણવું

એમ ઉત્તરોત્તર વ્યાજનુ વ્યાજ ગણવુ તે ચક્રવૃદ્ધિ કહેવાય અમુક માસ, પક્ષ અથવા દિવસને સારુ આટલા રૂપિયાની અમુક ચોક્સ વૃદ્ધિ આપીશ, એવી વૃદ્ધિને વિદ્વાનોએ કાલિકા કહેલી છે

અમુક માસની મુદત કરી હોય તે મુદ્દતની અંદર જો ન આપી જાય તો મુદ્દીને બમણી કરી રૂપિઆ આપના તે કારિતા કહેવાય છે અમુક માસની મુદતથી રૂપિયા લીધા તેનુ વ્યાજ આપવાને શક્તિમાન નથી, પરતુ તેના બદલામા પોતાના દેહથી તેની ચાકરી કરે તે કાયિકા કહેવાય છે यद्दण गृहीत्वा देशांतरं गच्छेत्तद्वीतिमाह ॥ કોઈ મનુષ્ય રૂપિયા લઇ દેશાન્તરમા નાસી જાય તો પછી શુ કરવુ તે કહે છે—

गृहीत्वार्णं ऋणी गच्छेद्देशाद्देशान्तरं तदा ॥
तदागतेऽब्दे मासवृद्धिर्द्विगुणा स्यादितिस्थितिः ॥ १८ ॥

કદાચિત્ કરજદાર નાણા લઈ દેશમાથી બીજા દેશમા નાશી જાય તો આવતા વર્ષમા એટલે બીજા વર્ષમા તેની પાસેથી બમણુ વ્યાજ દરમાસે લેવુ એવી રીતિ છે स्वदेशस्थोऽपि ऋणी धनिना याच्यमानो धनं न दद्याच्चेत् किं कुर्यादृणीत्याह ॥ કરજદાર દેશમા હોય, શાહુકાર તેની પાસે ઉઘરાણી કરતો હોય તેમ છતા ધન ન આપે તો ધણી શુ કરવુ તે કહે છે—

गत्वाभिप्रायसर्वस्वं राजानं प्रतिबोधयेत् ॥
तद्विविच्य नृपः सम्यग्भावप्याहयेत्ततः ॥ १६ ॥
आदानाद्धो नियोगाद्वपर्यन्तमपिप्रयुक् रन ॥

दापयेद्धनिने भूपः सव्ययं चाधमर्णकात् ॥ १७ ॥

લેણદારે પોતાની સઘળી હકીકત રાજાને નિવેદન કરવી, રાજાએ સભ્યોની સાથે તે બાબત પર પુખ્ત વિચાર કરી વાદિ પ્રતિવાદીને બોલાવવા. પ્રતિવાદી પાસેથી પૈસા ઉછીના લીધા તે દીવસથી તે ચુકાવાના દીવસ સુધીના વ્યાજ સાથે અને વાદિને થએલા ખર્ચ સાથે નાણાં અપાવવા. आधिभेदेन वृद्धिभेदानाह ॥ ગીરો મૂકેલી થાપણના ભેદ પ્રમાણે વ્યાજનો ભેદ દર્શાવે છે:—

हिरण्यधान्यवस्त्राणां द्वित्रितुर्यगुणा स्मृता ॥
धों वृद्धिर्धनिना सर्वं वस्तु रक्ष्यं प्रयत्नतः ॥ १८ ॥
यो शक्तो पालितुं नैव मानवो गोधनं स्त्रियं ॥
चाधिं रक्षेद्यदा तौ च वृद्धिं दास्यत्यनेकशः ॥ १९ ॥

हिरण्याद्याधौ क्रमशो द्विगुणा त्रिगुणा तुर्यगुणा वृद्धिर्दातव्या धनिना सर्वं धनं यत्नतो रक्षणीयं गोमहिष्यादिकं स्त्रियं वा पालितुमशक्तः सन् कस्यचिदाधिं रक्षेत्तदानेकधा मिषं देयं इत्यर्थायत्तमोचनकाले मूलद्रव्यं दत्वा गवाद्याधिं मोचयेत् तदा तद्वृद्धिं मिषतया देयात् स्त्रीसंतानिवृद्धौ तु पुत्रं देयात् न कन्यां मूल्यं दत्वा मोचयेत् स्त्रियं कायेन धनिनोऽनुचर्यां कृत्वा स्वात्मानं मिषदानतो मोचयेत् ॥

સુવર્ણ ધાન્ય વસ્ત્રની થાપણમાં બમણું તમણું અથવા ચારગણુ વ્યાજ લેવાય છે. સર્વ વસ્તુનું પ્રયત્નથી રક્ષણ કરવું; જે મનુષ્ય ગોધન અથવા સ્ત્રી વિગેરે પાળવાને અશક્ત હોય ને છતાં તે આધિનું

ગ્સા । કરે તો અનેક પ્રકારે થાપણુ મુકનાર વૃદ્ધિ આપે

ટીકા —સુવર્ણમા બમણી વૃદ્ધિ, ધાન્યમાં ત્રમણી અને વસ્ત્રના ચારગણી વૃદ્ધિ લેવાય છે ધનવાન પુરુષે યત્નથી થાપણ જાળવી રાખવી જે મનુષ્ય ગાય ભેસ વિગેરે પશુ તથા સ્ત્રીને પાળવાને અર્થે તેના ખોરાકની થાપણનું ભક્ષણ કરે તો અનેક પ્રકારે તેને વ્યાજ આપવું જો થાપણ ઓળવી જવાની મરજી રાખી આપીને ગાય વિગેરે થાપણને છોડાવે તો વ્યાજને બદલે વૃદ્ધિ (વધારો) આપવી સ્ત્રીની સંતતીના સબંધમા વૃદ્ધિને બદલે પુત્ર આપવો, પણ કન્યા આપવી નહિ નૃત્ય આદીને અર્થે ઓળવી લેવા શરીર આદીની સેવા–ચાકરી કરી પોતાના દેહને પાપથી મુક્ત કરવો

नन्याधिकृत्य चौरैर्हृतं चेद्रूपो निश्चित्य चौरेभ्यस्तद्धनं दापयेत् ।

ચોરો મુકેલુ ધન ચોરી જાય તો રાજાએ તેનો નિશ્ચય કરી ચોર ખોળી કાઢી તે ધન અપાવવું यद्यशक्तस्तदा स्वकोषाद्दापयेत् ચોર ખોળી કાઢવામા રાજા શક્તિમાન ન થાય તો ગીરો રકમ જેટલું ધન રાજાએ પોતાના ભંડારમાંથી આપવું

मत्यार्हर्तुमशक्तश्चैर्चाराद्रूपो हि यद्धनं ॥
स्वकोपात्तन्मितं द्रव्यं युक्तं दातुं च कास्थिनः ॥ २० ॥

ચોરોએ ચોરેલું ધન રાજાથી મેળવી ન શકાય તો તેટલી કીંમતનું ધન રાજાએ પોતાના ભંડારમાંથી કાઢી લેણદારને આપવું યોગ્ય છે ग्रन्थिरक्षणस्य वृद्धिर्न भवति इत्याह ઘરેણા મિલાવટીના સબંધમા આપેલા ધનની વૃદ્ધિ થતી નથી તે કહે છે —

प्रीत्या दत्तं तु यद्द्रव्यं वर्द्धते नैव तत्कदा ॥
याचिते वर्द्धते दत्तं प्रतिमासं मिपक्रमात् ॥ २१ ॥

પ્રીતિથી આપેલુ ધન તો કાંઇ વધતુ નથી પણ યાચના કરવાથી આપેલુ' હોય તેનુ પ્રતિમાસે વ્યાજ વધે છે. **पितृऋणं पुत्रैर्देयमिति नियततया क्लीवत्वादिदोपयुक्तानामपि ऋणदातृत्वप्रसंगे तद्वारणायाह.** બાપનુ દેવુ છોકરાઓએ આપવુ એ નિયમથી નપુસકાદિ દોપવાળા રોગીષ્ટ પુત્રોને પણ દેવુ' આપવાને પ્રસ'ગ આવે તેના નિવારણને અર્થે વિશેપ કહે છે—

सत्सु पुत्रेषु तेनैव ऋणं देयं सुतेन च ॥
येन पितृवसु प्राप्तं क्लीवांधबधिरादिषु ॥ २२ ॥

ધણા છોકરાઓ છતાં દેવુ તેજ છોકરાએ આપવુ કે જેણે નપુસક, આંધળા તથા બેહેરા ઇત્યાદિક ભાઇઓ પાસેથી બાપનુ ધન મેળવ્યુ હોય, **अविभक्तभ्रातृभिर्दंपतीभ्यां पितृपुत्राभ्यां वावश्यककृत्यार्थमृणं सर्वानुमत्यैव ग्राह्यं विभक्तेभ्यस्तु धनी प्रातिभाव्यतयैव देयात् तदाह॥** અવિભક્ત થએલાં એટલે જૂદાં નહિ થએલાં ભાઇઓ, દ'પતી (સ્રી, પુરૂપ) પિતા પુત્ર વગેરેને આવશ્યક કામને માટે દેવુ' કરવુ પડે તો તે કરજ સર્વની અનુમતિથી કરવુ અને વહેચાયુ' હોય તો ધનીએ જામીનગીરીથી દ્રવ્ય ધીરવુ તે કહે છે—

भ्रातृणामविभक्तानां दंपत्योः पितृपुत्रयोः ॥
ऋणलाभस्त्वेकमत्या विभक्ते प्रातिभाव्यतः ॥ २३ ॥

ભાઇઓ, સ્રી પુરૂપ, પિતા પુત્ર, તેમને વેહચણ ન થઇ હોય

તો ેવુ કરતા સર્વની અનુમતિ લેની નહેચાઇ ગયુ હોય તો ધનીએ જામીનગીરીથી નાણા ધીરના

अविभक्ताना ऋणलाभ सर्वानुमत्या स्यात् विभक्ताना तु प्रातिभाव्यत । दीनत्वादिति लाभ ॥ इति दानस्याप्युपलक्षण ॥ અવિભ તોને ઋણનો લાભ સર્વની અનુમતિથી થાય છે અને વિભ-ક્તોનેનો જામીનગીરીથી થાય છે દી પણુ હોવાથી લાભ ન્મ- ન્ો છે દીનને આપવુ તે દાન એ ।નનુ ઉપલક્ષણ જાણુનુ किं नाम प्रातिभाव्यमित्याह હવે જામીનગીરીનુ લક્ષણ શુ તે કહે છે—

प्रतिभू सद्गमनस्य भावस्तद्धर्मशक्तिता ॥

प्रातिभाव्य त्रिधा प्रोक्त दृष्टिप्रत्ययदानतः ॥ ७३ ॥

જામીન થાય તેનો જેઇએ જામીનપણુ અથવા જામીનના ગુણ અને શક્તિ તેને પ્રાતિભાવ્ય કહે છે તે જામીનપણ દૃષ્ટિ, પ્રત્યય અને દાન એ ત્રણ પ્રમાણે જાણુનુ दर्शने यथा यस्मिन काले त्वमेन याचयिष्यसि तदेनेन दर्शयिष्यामि इति જામીન લેણ-દારને કહે છે કે જ્યારે તુ એ માણસને માગી પાસે માગીશ તેર વખતે હુ તને તેને બતાવીશ એ દૃષ્ટિ પ્રતિભ કહેવાય प्रत्यये यथा अयमेतत्पुत्र सपुत्र कुलीनोस्तीति मत्प्रत्ययेनास्मै यथायाञ्चा ऋण प्रयच्छाय चा कदापि न वचयिष्यत इति નાણા ધીરના ને જામીન કહે છે આ અમુક માણસનો પુત્ર છે છોકરાવાળો છે કુળ-વાન છે મારી ખાત્રીથી તે માગે એટલી રકમ આપ એ તને કાપિ ઠગે તેવો નથી એવુ કહેવુ તે પ્રત્યય પ્રતિભૂ કહેવાય दाने यथा त्वमेन प्रति किंचिद्याचसे तय दास्यति दिनमेव अन्यथेतत्काले अहं दास्यामि इति તુ એની પાસે નગા માગ ્રી કરીશ ક તે તેને તુ

રન આપી દેશે. અને જો તે નહિ આપે તો તેની વતી હું તને આ-
પીશ એ દાન પ્રતિભૂ કહેવાય. એ પ્રકારે જામીનગીરી ત્રણ પ્રકારની છે
किंच:—

गृहीतद्रव्यो निःस्वश्चेत् प्रतिभूर्धनवान्यदा ॥
मूलं दत्वैव सर्वं तत्कुर्यात्तं निर्ऋणं तथा ॥ २४ ॥

કરજદાર ખાલી થઈ ગયો હોય અને જામીન ધનવાન હોયતો
લેણદારને જામીને દેવું આપી તેને દેવાથી મુક્ત કરવો. ऋणी यदि
निःस्वः प्रतिभूश्च धनवान्तदा सर्वमूलं दत्वैव तं ऋणिनं निर्ऋणं
कुर्यादिति भावः । રૂણી નિર્ધન થઇ ગયો હોય અને જામીન ધન-
વાન હોય તો તેણે સઘળું મૂલ લેણદારને આપીને તે કરજદારને રૂણ
મુક્ત કરવો એ ભાવ છે.यदि एकस्मिन् कृत्ये वहवः प्रतिभुवस्तदा
स्वस्वांशानुसारेण द्रव्यमेकीकृत्य धनिनं दद्युः જો એક કૃત્યમાં
ઘણા જામીન હોય તો પોત પોતાને ભાગે જેટલી રકમ આવે તે ર-
કમને એકઠી કરી ધનવાનને આપવીઃ—

एककृत्ये प्रतिभुवः वहवः स्युः परस्परं ॥
स्वस्वशक्त्यनुसारेण धनिने दद्युरेकशः ॥ २९ ॥

એકજ કૃત્યમાં જામીન ઘણા હોય તો તેમણે પરસ્પર ભાગે
પડતાં નાણાં એકઠા કરી લેણદારના લેણા પૈસા આપી દેવાં.
दर्शनप्रतिभूर्धनितृप्तये कृतकालावधेर्ऋणिनो देशान्तरगतत्वात्तदंते
तं दर्शयितुमशक्तश्चेद्धनी तस्माद्रजतानि गृह्णीयात्तद्युक्तं परं न्या-
यरीत्या पक्षत्रयावधिं पुनर्दद्यात्तदवधौ प्रतिभूस्तं दर्शयेत्तदा
प्रातिभाव्यत्वेन मुक्तो भवेत् अन्यथा रजतानि देयादेव तथाहि ॥

[illegible] દેખાવાની [illegible] કરેલો [illegible] દેશાન્તરગમનો હોવાથી [illegible] મુક્ત પુરી થયા છતા દેખાડી શકે નહિ, તો [illegible] પારણાં તે [illegible] તે યોગ્ય છે, પરંતુ ન્યાય વિચારીએ તો [illegible] સોધના બીજી [illegible] પખ [illegible] આપવી જોઈએ અને તે આપેલી મુક્તમાં જો દેખાડી દેશે તો તે પોતાની [illegible] છુટી શકે છે અને ન દેખાડી [illegible] તો [illegible] તે [illegible] આપવા પડે [illegible] તે આપમાણે —

प्रतिभूरसमर्णाय [illegible] प्रभो ॥
दर्शयित्वा स्वय काले मुक्तः स्वोक्तेर्भवेदल ॥ २६ ॥

[illegible] ને દેખા[illegible] પખવાડિયાની મુક્ત માગે તે મુક્તમા [illegible] તો તે પોતાની જોખીમાથી [illegible] થાય છે

आधिर्निरूप्यमुच्यते

विश्वासाय प्रमर्णस्मै दत्वा गृह्णाति गोप्यरत्नान् ॥
स आधिर्द्विविधः प्रोक्तो नियतेतरभेदत ॥ २७ ॥
गोप्यभोग्यतया सोऽपि द्विविध समुदीरित ॥
[illegible]भेदात्पुन स द्विविध स्मृत ॥ २८ ॥

[illegible] —ધનીને વિશ્વાસ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

બીજો ભોગ્ય, વળી તે વધી શકે તેવો અને ન વધી શકે તેવો એમ બે પ્રકારનો હોય છે. प्रभोर्विश्वासार्थं यद्वस्तु धनिनिकटे स्थाप्यते स आधिर्नियतोऽनियतश्चेति द्विविधोऽपि गोप्यभोग्यभेदेन द्विविधः यथायमाधिर्वैशाखशुक्लसमम्यां रजतान् दत्वा मोचयिष्यतेऽन्यथा तवैवेति नियतः । स्वेच्छयैव गृह्यते सोऽनियत एव। गोप्यस्तु हेमरजत रत्नादिको भोगानर्हो नियतकालांते प्रणश्येत्. भोग्यः ॥ क्षेत्रारामादिर्न नश्यति तस्य त्रिंशद्वर्षावधित्वात् ॥ લેણદારને વિશ્વાસ આવે માટે દેવાને પેટે જે વસ્તુ તેને ત્યાં અડાણે મૂકવામાં આવે તે આધિ કહેવાય. તે નિયત તથા અનિયત બે પ્રકારનો છે. છતાં તે ભાગ્ય તથા ગોપ્ય એમ બે પ્રકારનો હોય છે. જેમકે આ અડાણે આપેલી વસ્તુ વૈશાખ સુદ સાતમે તમારા રુપિયા આપી હું લઈ જઈશ નહિતો તે તમારીજ છે તે નિયત કહેવાય અને કરજદાર મરજીમાં આવે ત્યારે રૂપિયા ભરી અડાણુ વસ્તુ છોડાવે તે અનિયત કહેવાય—ગોપ્ય એટલે સોનું, રૂપું તથા રત્નાદિ વગેરે કે જે ભોગવવા યોગ્ય નહિ પરંતુ રક્ષણીય છે. ભોગ્યઃ— નક્કી કરેલા સમય પછી નાશ થઇ જાય છે તે ભોગ્ય; ખેતર અથવા બાગ ઇત્યાદિ નાશ થતાં નથી તેમનો ત્રીશ વર્ષનો (ભોગવટો) અવધિ છે.

आधिस्तु नैव भोक्तव्यो भुक्ते तु वृद्धिहानिना ॥
गोप्यस्य नियते कालेऽतीते स्वामी धनी भवेत् ॥ २९ ॥
नष्टे तु मौल्यं देयं स्याद्दैवभूपापदं विना ॥
भोग्यस्यावधिपूर्तौ च ऋणी स्वामी न जायते ॥ ३० ॥

અડાણે મૂકેલી વસ્તુને લેણદારે ઉપયોગમા લેવી નહિ અને જો

તે તે તો તેને આજની હાનિ થાય દશવેની મુ ત સુધી તે અડાણું [illegible] મુ ત વિતી જવા પછી વેચુ તે ગોપ્ય વસ્તુનો સ્વામી થાય [illegible] થી આકસ્માત્ વિનાશ કરજદારે આપેલી વસ્તુ [illegible] ધનમાંથી નાશ થાય તો તે વસ્તુ [illegible] ભરી આપવુ થાપણની મુ ત પુરી થાય તો પણ ભોગ્ય વસ્તુનો [illegible] નથી ભાધિવસ્તુનિ भुज्यमाने ऋणिना दृष्टे वृद्धिहानि ॥ [illegible] વસ્તુનો લેણદાર ઉપભોગ કરે તે [illegible] તો તને આજની હાનિ થાય છે અ [illegible] વ્યાજ મળતુ નથી.

नष्टादो तु तन्मूल्यं धनिना देयमेव ॥ અડાણ વસ્તુ ખોવાઈ [illegible] તો તેનુ [illegible] ધનીએ [illegible] ભરી આપવુ [illegible] यदि तत्नाने दैवमपापकारण न स्यात् જો તે નાશમા [illegible] આપત્તિ [illegible] હોય તો गोप्यस्य हि [illegible] नियतकाल्यातिक्रान्तौ धनी स्वामी स्यात् ॥ અથવા [illegible] મુ ત વિત્યા બાદ [illegible] થાય છે [illegible] धनी स्वामी न [illegible] विनोद । यदि केनचिदृणिना [illegible] धनिनो रजतानि गृहीतानि पुनर्दैवयोगेन तत् [illegible] स्यात्पर्नायोऽन्यथा रजतानि दद्यादित्याह ॥ [illegible] ધનમા તો [illegible] થયા [illegible] નથી [illegible] ખત [illegible] આપીને [illegible] હોય અને તે [illegible] હોય અને

સ્વયોગે નદી ખેંચી જાય તો કરજદારે તેની જગોએ અડાણમાં બીજી બદલાની વસ્તુ આપવી નહિતો તેના દેવા રૂપિયા ભરી દેવા.

नद्या भूपेन वा क्षेत्रं हृतं चेदृणिना पुनः ॥
आधिरन्यः प्रदेयो वा दीनत्वे धनिने धनम् ॥ ३१ ॥
स्वक्षेत्रविषये वादो न कार्य ऋणिना कदा ॥
धनिनो नापराधोऽत्र स्वकर्मफलमेव तत् ॥ ३२ ॥

ખેતરને નદી ખેંચી જાય કે રાજા હરી લે તો કરજદારે તે ખેતરને બદલે બીજી કાંઇ વસ્તુ અડાણે મૂકવી અથવા તેનું માગતું ધન આપી દેવું; પોતાના ક્ષેત્ર સંબંધી કરજદારે કાંઇ તકરાર કરવી નહિ. કારણ કે એમાં ધનીનો દોષ કાંઇજ નહિ પણ કેવળ પોતાના કર્મનું ફળ છે.

अन्यच्च.

पुराणतीर्थयात्रादिबंधकांतमृणी धनं ॥
प्रतिमासं मिषं दत्वा काले द्रव्यं समर्पयेत् ॥ ३३ ॥

पुराणतीर्थयात्रादिबंधकगृहीतधनं ऋणी समिषं दद्यादेव ॥ પુરાણ શ્રવણ, તીર્થયાત્રા વિગેરે સમાપ્ત થયે આપવાની શરતથી જે ધન લીધું હોય તો દેવાદારે દરેક મહિને વ્યાજ આપીને યોગ્ય કાળે મૂળ દ્રવ્ય આપવું.

यदि कश्चित् प्रपंचेनाधिं गृहीत्वा रजतनियुक्तलेखं च कारयित्वा रौप्यान्न ददाति तदा ऋणी किं कुर्यादित्याह જો કાઇ પ્રપંચી લેણદાર કરજદાર પાસેથી પ્રપંચ કરી અડાણ વસ્તુ પણ લઇ